

PATAI JÓZSEF:

HÉBER KÖLTŐK

ELSŐ KÖTET

BEVEZETÉS

A KÖZÉPKORI ÉS UJKORI HÉBER KÖLTÉSZET
TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE

MÁSODIK KIADÁS

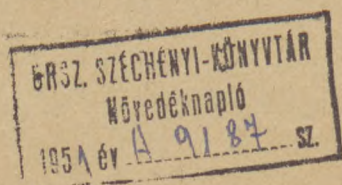

MULT ÉS JÖVŐ BUDAPEST

~~223339~~

277295

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
A második kiadás elé	5
Előszó az első kiadás első kötetéhez	7
Előszó az első kiadás második kötetéhez	11
Az ujhéber költészet fejlődése	
I. A középkortól a felvilágosodás koráig	17
Az ujhéber költészet fejlődése	
II. A Measszéftől napjainkig	47–100

a
ha
m
is
ac
le
no
„M
sc
fe
h
sa
á
n
m
é
é
n
s:

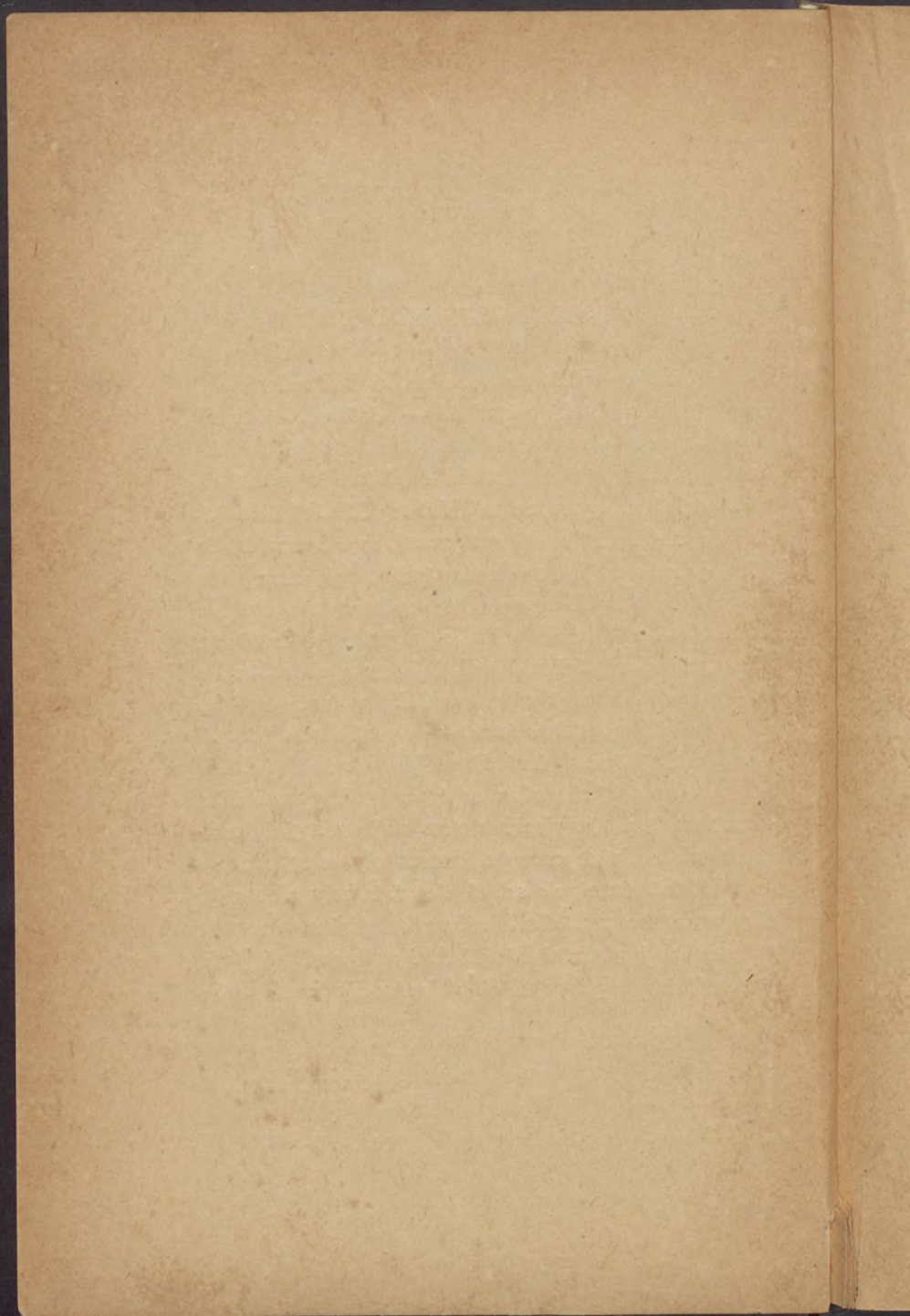

A MÁSODIK KIADÁS ELÉ.

A héber költészetet, a zsidó kulturának ezt a legszínesebb kivirágzását — örömmel állapíthatjuk meg — ma már nálunk is sokkal többen ismerik, mint egy évtizeddel ezelőtt. Hogy ezt az ismeretet tulnyomóan a „Héber Költők“ első kiadása terjesztette el, azt munkám legszebb és legörvendetesebb eredményének tekintem. És nem szomorít el, hogy e könyveimből mindenféle „merítettek“, szavaltak, előadásokat tartottak, sőt „műveket“ írtak, anélkül, hogy a szóról-szóra felhasznált forrást megnevezték volna. A fő, hogy a héber kultúra ismerése és elismerése minél szélesebb körben terjedjen. Hogy minél jobban átmenjen a köztudatba az igazság, hogy a héber nyelv még a középkorban sem volt teológiai tudományok eszköze csupán, hanem olyan egyetemes értékű költészetnek adott életet, amely akkor is, ép úgy, mint a Biblia korában, előljárt a népek és nemzetek irodalmai között. Ezt az igazságot fogja szolgálni a „Héber Költők“ második kiadása is.

Budapest, 1921 szeptember.

Patai József.

ELŐSZÓ

az első kiadás első kötetéhez.

Ez a két részre oszló Anthológia az első kísérlet magyar nyelven a biblia utáni héber költészet egész fejlődésének bemutatására. Nekem azonban, bevallom, ez a munka több mint kísérlet. Sok fiatal év legünnepibb perceit szenteltem e régi régi és új költők verseinek. Azokat a perceket, amelyekben úgy éreztem, hogy magam is poéta vagyok; hogy saját feláldozott hangulataimmal ültethetem át héber poétáim rokonhangulatait, amit minden igazi műfordítás fő- és alapfeltételének tartok.

Héber költők fordítójának azonban egész sajátos helyzete van.

Minél közelebb áll két nyelv frazeológiája egymáshoz, annál könnyebben lehet az egyikből a másikba költői termékeket átvinni. A héber nyelv frazeológiája pedig teljesen izolált. A középkori héber költő olyan publikumnak írt, amely jártas volt a bibliában, emlékezett az imákra és ismerte a talmudot. Egy-egy versszak, egy-egy verssor, sőt egy-egy kifejezés, vagy szó előidézi valamelyik ima hangulatát, rezonál mint valamelyik bibliai vers visszhangja, vagy célzást tartalmaz a talmud valamelyik agádai, sőt haláchat passzusára. Ha lefordítjuk, csupasz, fakó szavak állanak előttünk, minden rezonancia nélkül.

Héber költőket tehát nem lehet, vagy legalább

csak ritka helyen lehet, úgy fordítani, mint Sapphot, vagy Tibullust, követve az eredetit lépten-nyomon. Annál kevésbbé, minthogy a héber költőket legtöbbször nemcsak tolmácsolni, hanem magyarázni is kell.

Még a talmudi szókinccsel bővült középkori héber nyelv is igen szegény volt és a gondolatokat csak nagy erőfeszítéssel, sokszor épenséggel csak merész szöficamításokkal tudta kifejezni. Azonkívül a szövegek, minthogy sokáig másolók és nyomdászok tudására voltak bízva, legtöbb esetben nagyon hézagosak és korrumpáltak és kevés kivétellel máig sincsenek rendezve. A fordítónak tehát sokszor bizonyos intuícióval kell kiéreznie a versekből az értelmet és a hangulatot, hogy átültethesse azt, amit a költő kifejezni akart. És az ilyen alkalom könnyen elkalandozásra csábíthatja a költői közvetítőt.

Ezzel azonban csak némi szabadságot óhajtottam biztosítani a héber költők műfordítói számára. De nem helyezkedtem arra az álláspontra, hogy lehet egy tizennégysoros héber szonettet ötvenhatsorosra kinyújtani, vagy hogy kiadhatja valaki a saját verseit a héber költők neve alatt, mint némelyek tették. Az olvasó elvégre követelheti, hogy a héber költők fordítója a héber költőket ismertesse meg vele, a héber költőket, a maguk sajátos levegőjével és lehetőleg a maguk sajátos stílusával és formájával.

Ami engem illet, a jegyzetek között megje-

löltem pontosan minden egyes vers héber szövegének a helyét és kezdősorát. Aki tehát héberül tud, és tud olvasni a sorok között is héberül, összehasonlíthatja a fordításokat az eredetivel. Ezt különben bírálóm és egykori héber mesterem, Bacher professzor meg is tette és megjegyzéseiért, amelyeknek sok hasznát vettem, hálával tartozom.

Részemről csak ismétélhetem, hogy a legfontosabbnak az érzések és hangulatok visszatükrözését tartottam.

A hangulathoz azonban legtöbbnyire hozzá tartozik a forma is, sőt igen gyakran éppen a forma naivsága. Ehhez képest igyekeztem lehetőleg az eredeti formákat megtartani. Az ugynevezett kaszidánál, ahol egy egész hosszú versen egyetlen rím vonul végig, nem volt ez mindig lehetséges. De ahol a tartalom vagy egyéb körülmény megkívánta, mint pl. a harangozásszerű vallásos verseknél, vagy makámák gházeleinél, ragaszkodtam hozzá. Mózes Ibn Ezra, Jehúda Halévi és Naddzsara érdekes strófaépítéseit természetesen fel kellett tüntetnem a fordításokban is, szintúgy Alcharizi különös makámastíljét, vagy Manuello jellemző szonett-alakjait.

A versek összeválogatására vonatkozólag még kell jegyeznem, hogy a fordítások, egyes utólagos kiegészítéseknek kivételével, nem készültek programszerűen, könyv számára. Évek során át olvasván a héber költőket, lefordítottam

azt, ami épen megkapott. Hogy ezek a versek most összegyűjtve az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadásában jelennek meg, azt Bánóczi József kezdeményezésének és lekötelező buzdításának köszönhetem.

Ami az Anthológia beosztását illeti, az első rész Eleázár Kalirtól, az első ismert ujhéber poétától (IX. század), Mózes Chajim Luzzatorg (XVIII. század), az utolsó „Measzef” előtti költőig terjed. Ez a hosszú korszak folytonos, összefüggő kapcsolatot mutat és gerince a spanyol héber költészet, amelynek a hatása évszázadokig tartott.

Ezt az irodalomtörténeti kapcsolatot igyekeztem kidomborítani a bevezetésben, ahol egyúttal képet iparkodtam adni a jelentékenyebb alakok költői egyéniségéről is.

A második rész a „Measzef” (Gyűjtő) című folyóirat körének verseivel kezdődik és Gordon, Lebensohn és a többiekén keresztül eljut a mai modern héber költőig, Bialikig és Csernichovskyig.

Végül megjegyzem még, hogy az összes héber verseket az első forrásból vettem. Sőt egyes költők verseit, angolországi tanulmányutam alkalmával, az oxfordi és londoni kiadatlan kéziratokból fordítottam.

Budapest, 1909 december.

Patai József.

ELŐSZÓ

az első kiadás második kötetéhez.

Mikor két évvel ezelőtt kiadtam *Anthológiám* első kötetét, azt hittem, hogy a második kötetet már szó nélkül fogom elbocsátani. Aminthogy az ember általában hajlandó hinni, hogy idővel megédesedik a lelke minden búcsúszó és előszó-féle érzékenykedéssel szemben. De két év nagy idő, akár a harmincon túl, akár a harmincon innen és még nagyobb idő a határon. És most egyszerre csak azon veszem magam észre, hogy még érzékenyebb lettem és a héber költőktől való búcsúzás nemcsak hogy megindít, hanem fáj is. Mintha egy darab élet szakadna el tőlem, mintha ezer színes illúzió foszlana széjjel.

Micsoda hangulatok, micsoda fiatal hevületek voltak azok, amikor a Zsitva partján a fűben heverészve, Nadzsarát és Júda Halévit szavaltam a távoli dombok felé! Hogy megittasított Manuella mámoros zenéje, hogy megrendített Gabirol tragikus égzengése! Akkor nem adtam volna egy szép Nadzsara-strófát egy egész kötet Goetheért.

És mire az Anthológia első kötete megjelent, mellém állt az exotikum és kisegített objektivebb látásom zavarából. Ezek a költők akkor daloltak így, amikor a többi népek, a mai európaiak még félig-meddig praehistorikus állapotban leledzettek.

De most itt a második kötet, a legújabb, sőt nagyrészt mai héber költőkkel. Ezeknek a költőknek meg kell állaniok a helyüket ma, Goethe, Heine, Petőfi, Byron és Carducci után.

Nekem, őszintén megvallva, kedvesebb és így egyszersmind értékesebb ez a második kötet. A művészetben nincsenek abszolút mértékek és csak azt lehet megmagyarázni, amit úgyis értenek, vagy legalább éreznek. De elég, ha reámutatok, hogy a második kötet költői, különösen Bialiktól kezdve közelebb állanak hozzánk; harcuk a mi harcunk, küzdelmük a mai ember küzdelme és azon a nyelven beszélnek, amelyet csak mai ember érthet. És mégis egy egész különös és azért reánk nézve annál értékesebb világot szólaltatnak meg. A ghettóban és a talmud mellett differenciálódott lelkek másképp látják a dolgokat, mint azok, akik a Quartier Latin-ban kezdenek verselgetni. És más össze-tételeket eredményez Odessza zsidónegyede és Páris, mint, mondjuk, Budapest és Páris. Ez adja meg a mai héber költészetnek föltétlen eredetiségét.

Ami pedig a talentumokat illeti, költők mint Bialik, Csernichovszky és Steinberg — hogy csak a legnagyobbakat említsem — első helyet foglalná-

nak el bármelyik mai európai irodalomban. Itt ismét nehéz magyarázni. Nekem legalább meggyőződése, hogy annyi szépségben bővelkedő vers, mint Bialik Talmudistája, kevés akad a világirodalomban. És azt hiszem, egy egész kötetre való tenne ki, ha felsorolnám mindazokat a verseket, amelyekre a legmagasabb mértéket lehet alkalmazni s amelyeket bátran oda lehet állítani a legmodernebb irodalmi szempontok ítélőszéke elé is.

A többi pedig értékes kultúrhistóriai anyag, érdekes irodalomtörténeti dokumentum. Mert kétségtelen, hogy a zsidóság küzdelme, szellemi harcái, belső és külső átalakulása, átmenete a ghettózsidóságból a modern zsidóságba, a héber költészetben jegecesedik ki a legtisztábban. Amit a zsidó szellem más nyelven alkotott, az legtöbbször már kész áthasonulás eredménye, a héber nyelven pedig megfigyelhetjük ennek az áthasonulásnak egész processzusát, az erjedést megelőző pszichológiai okokkal együtt. És végül itt figyelhetjük meg legjobban a zsidóság öntudatra ébredését, magára eszmélésének egész folyamatát és az ebből támadt maradandó speciális zsidó kultúraértékeket.

Mert ennek a második kötetnek költői többször merítették zsidóságukból, mint a középkori héber költők. A modern héber poéták mélyebben nyulnak bele a zsidó életbe, mélyebben ereszkednek alá a zsidó lélek hullámaiba. Kifejezik mindazt a problémát, amelyet a modern zsidó az ő zsidóságá-

val kapcsolatban felvetni szokott, és mindazokat a tusákat, amiket az érzés és az intellektus harca modern emberben előidézhet. Ezt a szoros összefüggést az új héber költészet és az új zsidó élet között igyekeztem a bevezetésben is lehetőleg ki-domborítani.

A héber költészetben mindenesetre sok a szellemi szabadságharcban támadt csatavers, de kultúrszempontról ezek a versek is vannak olyan értékesek és olyan érdekesek, mint azok a csataverssek, amelyek csontos karabélyok és ropogó puskák között születtek.

Végül még valamit a fordításomról.

A héber költők fordításának ügyét sohasem teszintettem technikai kérdésnek, hanem mindig szentül hittem, hogy „mea res agitur“. Soha más nyelvből nem fordítottam, csak a héberből, amelyen magam is első verseimet irtam. A második kötet héber költőihez azonban még közelebb éreztem magamat, mint a régiekhez. A középkori héber poéták világába csak beleéltem magamat, a modern héber költőknek a világát — átéltem. És ezt a fordítás szempontjából is szükségesnek tartom megjegyezni. Épen Bialik mondja Talmudistájában:

„Csak az, ki járt már jesiva körül,
Éjféli csendben, vagy hajnal előtt,
S hallott világító ablak mögül
Magányos hangot, fájót, égetőt,

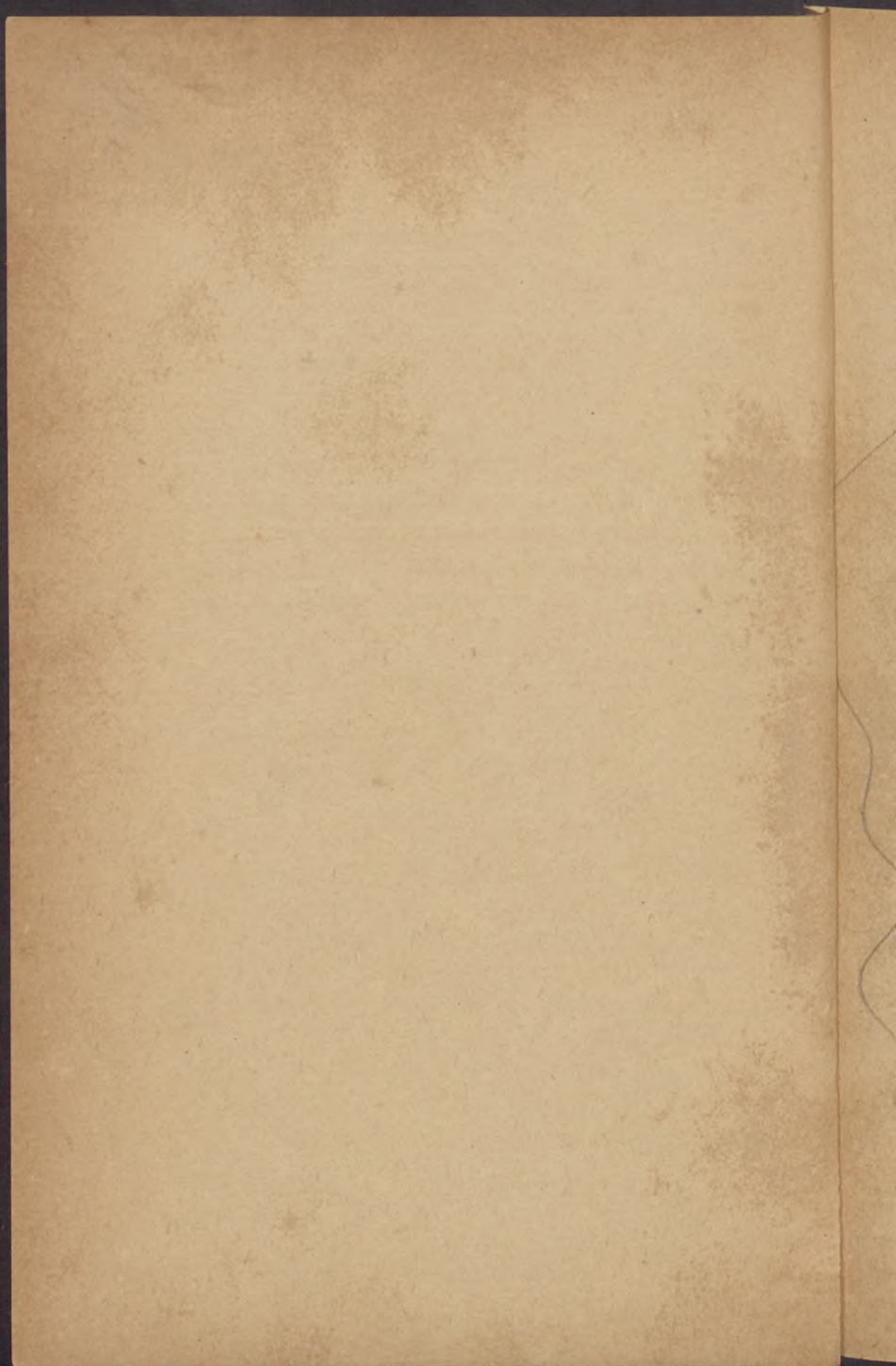

Egy „Másmid“ hangját, ki keserves-édes
 Fohászkodását önti ki a szélnek,
 Csak az, csak az érti, hogy szür, hogy vérez,
 S mily szivettépő ez a talmud-ének! . . .“

Bialik talmudistájának harcát én is végigharcoltam, az ő talmud-énekének hangjai ott zsongtak a lelkemben és kísérték utamon azután is, amikor a jesiva padjait már rég elhagytam. És mikor később reátaláltam Bialik versére, szinte úgy éreztem, mintha nem is fordítanék, hanem írnék . . . És ezt éreztem nagyon sokszor, amikor ezek az új héber költők elém varázsolták az én régi világomat és azt a küzdelmes utat, mely ebből a világból kivezetett.

Budapest, 1912 január havában.

Patai József.

Az ujhéber költészet fejlődése.

I.

A középkortól a felvilágosodás koráig.

Több ezer éves multja van már a ma is fiatal héber költészetnek. Lehetetlen megilletődés nélkül visszapillantani ennek az örökifjú matrónának élete történetére. Ez a történet oly csodálatos, oly legendaszerű, akárcsak a zsidó nép életrajza — szinte költészetnek látszik. Valahol a Tigris és az Eufrát közötti meseföldön született, gyermekkor a legromantikusabb álmok között mulhatott el, de alig hogy felserdült, már éreznie kellett a későbbi bolygó zsidó átkát. Nem volt biztos talaja. Majd a góseni pásztorkunyhókból és munkáslakásokból, majd a meséket ringató Vörös-tenger mellől, majd a mannával és csudakúttal megáldott sivatagból, majd meg a Kármel és Libanon legendás berceiről zendült egyre erősödő éneke, itt a jövőről dalolva, ott a multról, itt bánatról, ott diadalról.

Mikor a kolduló „kimeai énekes“ egygyé olvasztotta a homeridák verses meséinek főredékeit, a jeruzsálemi templomban már a legnagyobb

A héber
költészet
őskora.

zsidó- király százados zsoltár-énekeit kísérte a leviták zenéje; midőn Sapphó ellantotta szerelmi epedéseit a leukadi szirteken, Júda mezőin már egy zsidó vezér- és költőné heftszáz éves harcidalát énekelték és midőn a világ ura, Róma, hozzáfogott a hellének szellemi morzsáinak felszedéséhez, a zsidó genius már befejezte az örök könyvet, a mely nemsokára átvette a világuralmat és átalakította az egész földkerekség képét.

A biblia
költészete.

A bibliát, melyben az összes irodalmi műfajok vannak képviselve, szerelmi versek és vallásos énekek, epikai művek és lírai remek, szonoki munkák és drámai költemények, még mindig nem méltatták kellően művészi és esztetikai szempontból. Egy-egy író, vagy költő, felismerve a bibliai versekben rejlő fenséget és erőt, ügyesen belecsempészte a munkájába a legnagyobb zsidó költőknek, Jesajásnak, Jeremiásnak, Ezekielnek és a többi prófétáknak egyes mondatait, a melyek a legsilányabb műnek is valami különös hatást kölcsönöztek. De egészbe véve a biblia még mindig nem vonult be a klasszikus irodalmak közé, amelyek között az első hely illeti meg. Még mindig ki van szolgáltatva a jámborok műérzékének, amely a leggyönyörűbb ritmusú gondolatpárhuzamnál felvetette és felveti a kérdést: minek az ismétel, mikor egyszeri elmondásból is megértendő, hogy mit akar?!

A bibliai
magyará-
zatok.

Ez a jámbor műérzék és egyéb mostoha körülmények okozták, hogy a zsidó költészet jó sokáig

nem fejlődhetett tovább. A régi termékek szinte dogmákká merevedtek, magyarázgatni kezdték és a fejlődés láncza kettészakadt. Mikor Babilon vizénél ültek Júda foglyai és sirtak, még voltak hárfáik, amelyeket a szomorú füzekre akasztottak, az idegenek pedig kérlelték: „daloljatok nekünk Cion dalaiból.” Titusnak római dialalíve alatt már nem kérhettek a zsidó foglyoktól dalokat, hanem legföllebb biblia-magyarázó fejtegetéseket.

De nem lehet elvitatni ettől az ekszegézistől sem óriási jelentőségét. Népfentartó ereje talán még nagyobb volt, mint a próféták szózatáé és egységesítő, körülbástyázó hatását mindenestre el kell ismerni. Minthogy nem szárnyalt olyan magasan, hanem alantabb járt és látszólag pozitívabb alapon, mert hiszen eredményei átmentek a vallás gyakorlati terére, közelebb tudott férkőzni a néphez, mint az elvont eszme.

És amellett önkénytelenül keletkezett és fejlődött belőle egy új fajta feldolgozatlan poézisanyag, amelyben megvolt a költészet minden feltétele, a ritmus kivételével. A prédikátor, mikor a biblia egy-egy verséhez hozzáfűzte szörszálhasonlatos elmélkedéseit, nem tudta fékezni a fantáziáját és ha az eredetiben rejlő költőiséget nem is érezte át, önkénytelenül megtoldotta egy darab poézissel, ami a szívéből vibrált fel, vagy a nép képzeletében termett. A szentírás mindegyik mondata körül szebbnél-szebb, megható, fantasztikus legendák és mondák keletkeztek, amelyeknek bizo-

Talmudi
és midrási
legendák.

nyára csak egy részét őrizte meg számunkra a talmudi, midrasi és kabalisztikus irodalom, „Rabbi Chanina, midőn a szentírás eme mondatához ért, zokogott és így szólt“ — szokta a talmud idézni. És amit ilyenkor Rabbi Chanina, vagy egy másik talmudista könnyek között mondott, attól könybe lábad még ma is az olvasó szeme.

Ami a kánon bezárásától az új héber költészet spanyolországi fölvirulásáig költői téren történt, mintegy anyaghalmozódás és anyagformálódás volt a következő évezredek számára. Ez az anyag kiapadhatatlan forrása lett nemcsak a héber költészetnek a mai napig, hanem az egész világirodalomnak. Mindenkor és mindenütt meríthettek ebből a forrásból és meríthetnek belőle örök időkig.

Az ekszegé-
zis fel-
dolgozása.

De elég korán kezdődött a kidolgozás is. Mindenesetre előbb templomi használatra, gyakorlati szempontból. Egy „poétán“ vagy „pájtán“ versbe szedi a hatszáztizenhárom bibliai parancsot a Ki nyilatkoztatás ünnepének liturgiája számára. Egy versnek a címe: „A kovásztalan kenyérről szóló összes törvények rövid foglalata.“ Versszakok kezdőbetűi a következő mondatot adják: „Én Sallamon, Ábrahám fia. Erősödjék meg és nőjjön nagygyá a tórában. Ámen.“

A liturgia
költészete.

Nem szabad azonban ezeket a „pijuf“-okat sem lekicsinyelni. Ezek egyengették az utat az új héber költészet számára. Ezeken a gyakorlatokon szoktak újra a repüléshez a héber múzsa lenyeseft szárnyai. Mindenekelőtt reformálták a nyelvet. A

koturnushoz szokott bibliai nyelv, amely csak a fenséges kifejezésére mutatkozott alkalmasnak, új, részben talmudi, részben idegen elemekkel bővült és így hajlékonyabbá lett. Azonkívül példát mutattak a talmudi és midrasi anyag költői feldolgozására és amint a poézis megindult, természetesen nem állott meg a halacháknál.

A sok „pájtán“ között, akiknek Isten bocsássa meg a verseiket, akadtak tehetségesebbek is, akik a Kinyilatkoztatás ünnepére nem a 613 parancsolatot választották költői témául, hanem magát a kinyilatkoztatást. És daloltak, ha kissé dadogva is, a nap isteni fenségéről, a Szinájhegy lángjairól és villámairól, az eget-földet megremegtető mennydörgésekről és a zsidó nép csodálatos felavatásáról. Jeruzsálem elpusztulásának böjtnapjára pedig megtoldották Jeremiás régi siralmait új patétikus fejezetekkel (kinoth), amelyeket az akkori idők gyakori zsidóüldözései sugaltak.

Sőt, amint a középkori kegyetlenségek a zsidók lelki életének középpontjává üldözöttségüknek tudatát tették, a zsinagógában általában túlsúlyra jut az elmélkedés mellett a lyra, a hitoktatás mellett az igazi poézis. A zsoltáránekesek késői utódai megható egyszerűséggel panaszozzák el népük szenvedéseit, természetesen még nem önmaguknak, hanem Istennek, aki bünteti Izraél fiait bűneiért és akihez a siralmas panasszal kapcsolatban bűnbocsánatért (szelicha) esedeznek. A bűnbánó napokra szerzett szívet szaggató szelichák,

A szelicha-költők.

ha tömörségben és ritmikusságban messze mögötte maradtak is a régi zsoltároknak, tartalom tekintetében mégis új zsoltároknak mondhatók. Ismeretlen szerzőik népies énekesek voltak.

A pijut-
költők.

Kalir.

A pájtánok pedig, ha nem is „profeta redivivus“-ok, mint Zunz megfisztelni szeretné őket, de legalább is nem voltak mindig rimkovácsok. Itt-ott eltaláltak egy-egy igazi, bensőséges imahangot is. Eleazar Kalir, akit a pájtánok atyjának szoktak nevezni, a legenda szerint onnan kapta a nevét, hogy anyja, gyerekkorában zsoltárlapokkal tele-tömött pogácsákkal (kalira) etette. De bizony bevallhatjuk, hogy a kitünő koszt nem sokat használt. Azonban Kalir és utódai is sokszor csakugyan poéták. Amikor nem okoskodnak, hanem imádkoznak. Amikor nem méregetik az égi trónus lábait és a körülötte lebegő szerafozok szárnyait, hanem fohászkodva lépnek Isten színe elé és könnyörögnek irgalomért, áldásért, esőért, harmatért. A tavaszi pészachünneppel foglalkozó pájtánok nemcsak a kovásztalan kenyér törvényeiről zengedeztek, hanem a tavaszról is. Sőt megrímelték az Énekek Énekét, amit a zsinagógában ezen az ünnepen felolvasni szoktak. A megrímelés természetesen midrási modorban történt. „Térj vissza, térj vissza, oh Sulamit“ — ez Izraél, vagy a Sechina. „Melled özikepár“ — ez a két kőtábla. „Ajkainak csókja“ — ez a Tóra. És így tovább.

Az Énekek
Énekének
hatása.

De midőn a pájtánok az Énekek Énekének forró szerelmi verseit az ekszegétikus magyaráza-

tok alapján, Isten és Izrael viszonyára vonatkoz-
tatták és belevitték a liturgiába azt a könyvet,
amelyet a talmud szerint, régente el akartak ásní:
öntudatlanul utat nyitottak a héber költészetben a
szerelmi poézisnek, amelyet mintegy szentté
avattak. És egyszersmind lehetővé tették a héber
költészet elvilágiasodását.

Csak valamely idegen kulturától való megter-
mekenyülés és a megfelelő milieu hiányzott, hogy Az arab
milieu.
az új fejlődés hatalmas lépésekkel mehessen előre.
A megtermékenyülésre pedig kitünő alkalom nyílt
Andaluziában, ahol a szárnypróbálgató héber köl-
tők a X. században már kifejlett kész arab vers-
művészetet találtak. A teljes egyéni szabadság
hozzáférhetővé tette a zsidók számára az arabok
magas kulturáját, a szomjazók mohón kaptak
utána és csakhamar megkezdődött a szakítás a
régi formákkal. Csak a formákkal kellett szakítani,
az anyagnak legfőlebb csak továbbfejlesztéséről
lehetett szó. Az elhanyagolt héber műzsa új di-
szes arab ruhát kapott és megkezdte második if-
júságát.

Eleinte mindenesetre nagy feltűnést keltett az
újítás. Kalir és a többi pájtánok jámbor publi-
kuma megütközött az új divaton. De mikor az
orthológus Menachem tanítványai panaszt emel-
nek a neológus Dunas ellen, hogy tönkreteszi a
héber nyelvet, amidőn idegen formát kényszerít
rá, a verses vádiratot ők is már az új arab mérték
szerint szerkesztik meg és így küldik el a nagy A nyelv-
újítási harc.

mecenáshoz, ChaszdaJ zsidó vallású miniszterhez, aki az újítás mellett foglal állást.

De az elkeseredett harc, amely eleinte az újítás ellen folyt, nem volt csökönyös konzervativizmus csupán.

Az új
versforma.

A bibliai költészet ritmusa a legújabb vers-tani kutatások szerint az emelkedő jellegű és különböző szótagszámú ütemekből áll. Tehát hangsúlyos természetű, mint a régi népek költészete általában. A pájtánok teljesen megfélekeztek a belső ritmusról és azt hitték, hogy ahhoz, hogy egy vers vers legyen, elég a rím. Az afrikai Dunas, az újító. mikor átkelt a Gibraltáron és magával vitte Spanyolországba a héber verstan reformját, kétségtelenül nagy missziót teljesített. Ő maga nem volt ugyan költő, de az ő reformja hozta létre az új költői nyelvet. A pongyola stilustalanságot felváltotta a gondos művészet. Nem lehetett többé az egyik verssort háromszor akkorára eresztetni, mint a másikat, amelyikre rímelt. Hiszen meg kellett olvasni és méregetni minden egyes szótagot. Mert a svás és svátalan szótagok kombinációjából keletkezett a ritmus, amely szinte időmértékesnek mondható. A költői nyelv tehát tömör, csiszolt lett és bizonyos buja arabs eleganciát nyert. Azonkívül az arab külsővel egy kis arab tartalom is beleszívargott a héber költészetbe, amelynek gondolat- és tárgyköre ezáltal kitágult.

Menachem,
az újítás
ellensége.

De maga a gondolat, hogy egyetlenny magánhangzó, a „sva mobile“ mozgassa és kormányozza

az egész prozódíát, határozottan eltévesztett tá-
lálmány volt. Szegény Menachemnek igazságtá-
lanul tépték ki a szakállát és gyújtották fel a há-
zát, Menachemnek teljesen igaza volt. Az ura-
lomra jutott sva sok erőszakosságot követett el a
héber nyelv ellen, betolakodott oda is, ahol min-
den grammatikai jog ellene szólt. Néhány száz
év múlva, Nadzsara és a többi kabbalista költők
idejében, csakugyan detronizálták és helyébe lé-
pett a költői kifejezés belső zenéje, az, ami tulaj-
donképpen Gabiról és Halévi verseit is, nem a kény-
szerített sevá-váltakozás segítségével, hanem an-
nak ellenére, ritmikussá, muzsikussá tette.

A nyelv- és versújítási harc felkeltette az ál-
talános érdeklődést. Az ujhéber költészetnek meg-
volt a megfelelő milieuje, amelyben csakhamar
felléptek a nagy egyéniségek is. Ibn Gajjat és Ibn
Abitur mellett ott találjuk Sámuel Hánágidot, a
granadai zsidó nagyvezért, az új héber költészet
első öntudatos és amellelt talán legközvetlenebb
költőművészt, aki új zsoltárokat és új példabeszé-
deket ír, de csak a formájuk új, tartalmuk ugyan-
abból az érzelmi körből való, amelyből Dávid me-
ritette zsoltárainak a tárgyát. A régi zsidó hárfa
lekerült a szomorúfűzekről és ismét zengett sze-
relemlről, harcról, diadalról. A filiszteusok, amo-
niták és moabiták, akiknek a vereségéről Dávid ki-
rály dalolt, eltűntek, nyomuk sem maradt, Cion
lantját pedig kétezer év után ismét zsidó feje-
delmi kéz pengette és dalolt szlávok, frankok és

Az egyéni-
ségek.

Sámuel
Hánágid.

más ellenséges seregek legyőzéséről; dalolt harci dübörgésről, diadalmi mámorról, de zengett lágyan a szépséges Sulamitról is, aki az Énekek Éneke óta nem mutatkozott többé Sáron ligetében.

Sámuel Hánágid volt tulajdonképpen az új héber költészet legnagyobb egyénisége: Ibn sóleg multák felül Kalirt.

De még életében elhomályosította Hánágidot az új héber költészet legnagyobb egyénisége: Ibn Gabirol.

Gabirol és Halévi.

„Izraél független a szerencsétől“, tartja egy régi talmudi közmondás. De éppen Gabirol és Halévi példája mutatja, hogy még egy zsidó költő sikere is a szerencsén mulik. A tudós Sachs lefordította a spanyol zsidók vallási költészetéről szóló művében Alcharizi makamájának azt a részét, amely Jehúda (ben Sámuel) Halévire vonatkozik. Heine megpillantotta ezt és anélkül, hogy megjegyezte volna a nevet, amelyről szó van (Sachs nevét sem jegyezte meg, hanem bekebelezte a darab fordítást névtelenül; pedig ilyenekre igazán nem volt szüksége Helnenak), hosszú verset írt Don Jehúda ben Haléviről, összetévesztve őt a népszerű „Lecho dodi“ szerzőjével, Salamon Halévi Alkabiccel és miután „Ochsinnen“ címmel titulálta azokat az előkelő művelt kisasszonyokat, akik semmit sem tudnak az isteni csókkal felavatott Haléviről, szalon képessé tette ezt a nevet és azóta ő lett a héber költészet divatos poétája.

Igy sodródott bele Jehúda Halévi neve a világ.

irodalom forgatagába. Tőle fordítottak legtöbbet. Őt adták ki legtöbbször és róla írtak legtöbb monografiát. Ibn Gabiról pedig, aki mestere volt, hátérbe szorult és maig sem gyűjtötték össze a verseit.

Pedig már Alcharizi az ő fejére tette a költőkirályi koronát, a következő rimes prózai sorokat zengve róla:

„Ekkor jött Salamon Ibn Gabirol. — Ő előtte Alcharizi Gabirolról.
— a legnagyobb is kicsi, törpe. — Hozzá hasonló még nem volt, — mióta embert lát a mennybolt. — Korának költői mind, — pelyhek, miket ellegyint. — Előtte páráként enyésznek el, — ő maga felér ezreivel. — Őt egyedül vitte a dal szárnya, — a költészet legmagasabb fokára, — és a bölcsészet volt dajkája. — Midőn világra jött, — mondá a dal: ez az elsőszülött. — Mert mind a költők, kik előtte voltak, — hozzá képest fűzfadalt daloltak, — és utána sem akadt hasonló hozzá, — ki utolérné vagy sikeresen utánozná, — habár az ő nyomában — jártak később mindnyájan, — mind tőle merített — jóízlést és ihletet. — Isten fölkenete költők királyának, — hozzá mind hódolni járnak. — Az Énekek Éneke Salamoné, — mélységeit ki értené? — Nagy költő az is, ki dalait érti, — ki birna magaslataira lépni? — Utolérhetlen az ő fensége, — ki követhetné föl az égbe? — A vallásos költészet egén — ő a legragyogóbb tünemény. — Megénekelve a nagy böjtnapot, — hatalmast, magasztost alkotott. — Beszédeiből nárdus, mirrha tör elő, — minden szava gyöngy és drágakő“.

Ehhez képest, amit Alcharizi Jehúda Haléviről mond, csak cifrázás:

Alcharizi
Haléviről.

„Jehúda Halévi dala diadém — a sors fején — smaragd és gyöngyfüzér, — mely kincset ér. — A dal csarnokának középső oszlopa ő, — a nagy bölcselő. — Ő a hős, aki lándzsáját fölemelte — és a dal óriásait halomra verte. — Dalai előtt a bölcsek is meghátrálnak, — szinte nyoma vész Ászáf és Jedutun zsoltárának, — a koráhita énekesek — olvasásra sem érdemesek. — A költészet kincstárába ment — és lefoglalt odabent — minden drágaságot, — amit szeme látott — és midőn kijött, bezárta a kaput, — hogy bemenni többé senki se tud. — Akik nyomába járnak, — nem érik utól porát diszkocijának, — szavait a költők lopva veszik át, — és csókolják lábai nyomát, — mert piutot énekelve, — tiszta, csiszolt a nyelve, — dicsérő énekekben — utólérhetetlen, — imája csupa ihlet, — mely megindítja a szívet, — szerelmi verse rezgő harmat, tüzes parázs, — gyászéneke könnyelhőszakadás, — minden levele — költészettel van tele, — mintha csillagokból eredne bája, — vagy égi szellem áradt volna reája, — megnyilik előtte a meny, — ha dalával megjelen, — lehelletével hullámokat csendesít le, — majd meg indulatot kelt a szívbe, — és lantjára bármily dal kerül — biztos, hogy sikerül.

Alcharizi
kritikája.

Alcharizi különben a tizennyolcadik makamában világosan kijelenti, hogy „Jehúda Halévit és költőtársait nevezzük a virágkorszak költőinek, ha bár egyikük se érte utól Gabiolt. Verseikben

olyannak látszott az arabok költészete, mintha a kerubok ihletésének gyümölcse volna“.

Ez az utóbbi megjegyzés igen sokat mond. Jehúda Halévi erős arab hatást mutat. Szerelmi versei például egyáltalában nem a kerubok ihletésének gyümölcsei, sőt nem is egy Kasztiliába átültetett hebroni rózsa sugallta, hanem közvetítés útján az arab múzsa. Legtöbbször általános arab divatú lakodalmi énekek, mindenféle nevű menyasszonyok és vőlegények számára. Pedig a héber költészetben is találhatott már ezen a téren megfelelő mintát. Hiszen Mózes Ibn Ezra, akitől különben templomi énekhangot is elleshetett, igazi szerelmi lírikus volt.

Halévi
szerelmi
versei.

A szentimentálisan lágy Mózes Ibn Ezra troubadour hajlamait, úgylátszik, nem szívesen nézte a granadai udvar fényében sütkérező családja. Talán ezért tagadta meg tőle testvérbátyja leányának kezét és ezért kellett a költőnek kivándorolnia szülővárosából. De ezen a vándorútján fakadtak a héber szerelmi lyra legszebb virágai. Friss, üde tavaszi kikiricsek ezek a héber poézis rétjein, amelyekről csak nemrég olvadt le a hideg, de fehér, tiszta hó. Mózes Ibn Ezráról bizonyos, hogy csakugyan volt hús és vérből való ideálja, egy nő, akiért szenvedett és akihez verseket írt. És ez az, ami a lyráját, sőt talán ez az, ami vallási lyráját is oly közvetlenné teszi. Jehúda Halévi tehát sokat tanulhatott Mózes Ibn Ezrától, akit több versben

Mózes Ibn
Ezra szer-
elmi lirája.

mestereként üdvözölt. És sokat tanulhatott nagy elődjétől, Gabiroltól is.

Gabirol
és Halévi
költői
nyelve.

Jehúda Halévi, aki a spanyol zsidó irodalom fénykorszakának végén lépett fel, azonkívül már kidolgozott kész költői nyelvet is talált. Neki csak össze kellett szedni a mézet, amelyet elődei az andaluziai és a Jordán vidéki virágokból nagy fáradtsággal gyűjtöttek, hogy így méltán megillesse az „édes“ jelző, amivel első kritikusa megtisztelte. Gabirolt ellenben, aki egy évszázaddal előbb élt és akit ugyanaz a kritikus (Alcharizi) „hatalmas“-nak mond, az egész új héber költészet úttörője. Kápráztatóan mélységes lelkét soha el nem avulható problémák, érzések és gondolatok foglalkoztatták és maga teremtetten meg a nyelvet, amelyel ezeket megrázó erővel kifejezni tudta.

Gabirol
töprengő
lírása.

Leopardi-szerű egyéniség volt — többszörösen nagyított alakban. Beteges lehetett (fiatalon halt meg) és már gyermekkorában arról dalolt, hogy ha mosolyt lát, sajog a szíve. Mindenütt üldözöttnek érezte magát, sehol sem volt nyugta. Az élet örömeit megvetette (talán nem is volt alkatma meg nem vetni, hiszen szegény volt), a szerelmet nem ismerte. „Im testem sorvad tudásért epedve, — míg mások testét kéj sorvasztja el“. Leánnyal, nővel nem foglalkozott sem dalaiban, sem gondolataiban. „Nagyobb dolgokon törte a fejét“, — amint Nietzsche mondta házigazdája. Eget kutató szemekkel járt-kelt a földön. Mindent megismerni.

mindent megérteni, ez volt az ideálja és ebből fakadt minden csalódása és egész világfájdalma.

Harmatban csillogó virágokkal és madárdal-szimfoniákkal jön a tavasz, ifjú vágyakat varázsolva a szívekbe, és az égbetörő álmodó csak azt érzi, hogy a nagy fényzőnkhöz egyetlen sugarat sem adhat hozzá és a természet megfjejthetetlen működésével szemben az ember némán, tehetetlenül áll, akárcsak a földi rög. Boros korsóhoz hívják, hogy temesse beléje a bánatát, de a szomorú anakreontikusnak csak az jut eszébe, hogy a korsó is agyag, mint ő, törékeny cserép — ki tudja, melyikük törik szét előbb.

Vallásos költészete is új csapáson jár. Nem szolgai hódolat és dicshimnusz egy magasabb lénynek, hanem büszke felemelkedés a legfelsőbbhöz. „Szent esküvésem: nem fogok nyugodni, — míg Istent, Istent meg nem ismerem!” Gabirol vallássossága inkább a mindenséget átölelő pantheisztikus meggyőződés. Ha az égre tekint, ha a földre néz, vagy ha magába pillant, mindenütt Isten látja. És ebből folyó költészete olyan Spinoza-féle „amor dei”, sóvárgó vágyakozás, hogy egyesüljön Istennel, az összes lelkierők ősforrásával, a nagy Pánnal.

Gabirol
vallásos
költészete.

Talán itt kínálkozik leginkább alkalom, hogy szembeállítsuk Ibn Gabirolt Jehúda Halévivel. A kasztíliai mesterdálnok sokat lesett el nagy elődjétől, a vallásos poézis terén. Itt-ott egyenesen utánozza, vagy egyszerűen átveszi a gondolatait.

Halévi
vallásos
költészet.

Mégis, míg Gabirolnál valami nyugtalan magasba törést látunk: „Büszke daccal szállni föl az égbe, kutatva létünk ősforrásait“, majd meg hirtelen lezuhan, mint Faust, aki megsemmisülten roskad össze az Erdgeist előtt: Jehúda Halévi itt is nyugodt művész marad; ha lelke el is akarná ragadni, megfékezi. „Lelkem állj meg és ne törj — merészen az égbe föl, — ne kutasd a titkok titkát, — gyilkos kétség titkon öll!“

Halévi
forma
készsége.

A szegényen, betegen és félreismerően élő koravén Gabiról, mikor úgy érzi, hogy a földön semmi keresni valója, vézna ökleivel megdöngeti az egek kapuit, amíg végre leroskad és belátja: „Én Istenem, mi az ember! — Hús és vér, mely sárba merül. — Váratlanul jön a napja, — lefekszik és elszenderül“. A jó módban, egészségben és általános tiszteletben élő, örök ifjú Halévi, türelmesen, lassan járhatja finom ujjait feldiszipett lantjának húrjain, ügyel minden ütemre, minden futamra, vigyáz a tizenhatod, harmincketted hangokra is, nagy gondot fordít a strófaépítésre; egyetlen héber költőnél sem találni annyi hangnemet. Jehúda Halévi a spanyol héber költők legnagyobb zenei mestere.

És amilyen nyugodt, csiszolt és finom a forma, olyan a tartalom is. Hiába keresünk Jehúda Halévinél nagyobb benső forrongásokat, viharosabb lelki emóciókat, derűs szélcsend van itt mindenütt. Gabirolt halljuk, amint komor fenségének fellegfátyola mögé rejtőzve, férfias zokogással siratja

elfilozofált ifjúságát, Jehúda Halévi dalol az ifjúságról általában, énekel a szerelemről, az elválásról, minden lehető gyászeseetről, de mindenről csak általában. Amit mond, csupa szép gondolat, csupa színes költői kép és elmondja a legtetszetősebb és legfűlbemászóbb formában, de hiányzanak belőle az egyéni hangok. Abban az értelemben, ahogy Emerson író-nak nevezi Goethét, talán Jehúda Halévit is annak mondhatnók.

Életének csak egyetlen nagy eseménye keltett a lelkében igazi költői emóciót: szentföldi útja. Amikor az öszülő férjü otthagya egyetlen gyermekét, boldog családi körét és ment az évekig tartó zarándokútra, hogy lássa a régi dicsőség színhe-lyét s ajkával érinthesse a szent romok omladé-kait. Valami nagyszerű hangulat uralkodhatott rajta, amíg ez a diadalszerű zarándoklás tartott. És azok a versek, amelyek ebből a hangulatból fa-kadtak, messze felülmúlják mindazt, amit eddig írt. Itt mutatkozott csak igazán nagy költőnek, aki meg tudja rögzíteni az érzések legfinomabb árnyalatait és saját művészi egyéniségének tükré-ben vissza tudja rezegtetni egy egész kornak, egy egész népnek a hangulatát. Itt lép elénk Jehúda Halévi, a legzsidóbb héber költő, sőt Jehúda Ha-lévi, a zsidó. És ami a fő, ezek a Ción-versek igaz élményekből fakadtak. Ezekből a versekből csodá-latosképen földszagot érezni, mint mikor valaki zizegő őszi avaron jár, felelevenítve egy szép :a-vasz gyönyörű emléket.

Halévi
cionidéi.

A héber
költészet
elvilágiaso-
dása.

Sámuel Hánádigtól Jehúda Haléviig be volt fejezve a héber költészet renaissanceának első fele. Alcharizi, aki erről beszámol, vagy 100 költőt említ és ha ezen a téren nem is a mennyiség, hanem a minőség határoz, mindenesetre következtetni lehet a termelés quantitásából az olvasó publikum nagyságára. A poézis otthagytta a zsinagógát és bevonult a magánházakba, nem épületes áhítat-keltésre, hanem művészi gyönyörködtetésül.

Ehhez képest természetesen jobban el kellett világiasodnia. Hánágid, Gabirol, az Ibn Ezrák és Halévi verseinek nagyobb része egyházi, de ezek az egyházi versek sem olyan általánosak, mint a régi sok száz „pajtan“ zengeményei, hanem határozottan egyéniek, vallásos költői lelkek hangulatainak kifejezései és mint ilyenek, mindig modernnek maradnak, mert olyan természetes emberi érzést fejeznek ki, akár csak a szerelem.

És amint a költészet az egyéni érzések tolmácsává lett, nem állhatott meg a vallási áhítatnál, hanem tovább haladt, hogy kifejezzon mindent, ami a lelket mozgatja. De eleinte még a szerelemnek is átszellemült, vallásos jelleget adott. A nyugtalan szerelmi epedésből, amíg a liturgiához szokott ajkakra került, ünnepélyes, komor zsoltár lett. Lassan, fokozatosan ment végbe az átalakulás, míg a héber poézis Alcharizin át Manuellóig jutott.

Alcharizi és
Manuello.

Alcharizi még a spanyol költökhöz tartozott és a XVIII. század elején működött, Manuello olasz

volt és egy századdal később virágzott. Még sem találunk más héber költőket, akik oly szoros összeköttetésben állanának egymással, mint ők ketten. Alcharizit az epigonok közé szokták sorolni, de tévesen. Mert Alcharizi költészete új és eredeti és azonkívül iskolát csinált. Neki is arab mestere volt, Hariri, akinek a makamáit átültette héberre, de a tanítvány csakhamar függetlenítette magát és túltett a mesterén. A héber költészetbe reformot vitt bele, tartalmilag és alakilag egyaránt. Ő az első professzionátus héber költő, vagy inkább író, aki nem akar egyebet, csak gyönyörködtetni költői eszritjével, hogy ebből aztán megélhessen. Az absztrakciókba burkolt, szemérmetes héber műzsát ő dekoltálta. Jehúda Halévi szerelmi verseit még szimboliztikusaknak foghatták fel, Isten és Izrael viszonyára magyarázhatták és azt mondhatták róluk, amit a biblia szerelmi könyvről: „Ha a többi könyve szent, az Énekek Éneke a legeslegszentebb“. Alcharizi makámáira már nem lehetett exegézist alkalmazni, olyan világosak, olyan köznapiak, annyira közel érintik az életet.

Alcharizi
makamái.

Ma már alig tudunk mulatni a „hét szüz“ osztoba tréfáján, vagy a bolhának nagyon is csípős kalandjain, ma legfőlebb érdekes kortörténeti dokumentumoknak tekinthetjük ezeket a makámakat, de aki az eredetit olvassa, még ma is kacaghat a bibliai verseknek utólérhetetlenül szellemes travesztiáján, hogyan tudja Alcharizi a szentírást verset, megcsonkítva, eredeti értelméből kiforgatni

és nem épen a legszentebb dologra felhasználni.
 Ábrahám És ez volt az ő stílusreformja. Az inkább tudós,
 Ibn Ezra. mint költő Ábrahám Ibn Ezra, aki kalandos életével, de élcével és szatirájával is nagyon hasonlít Alcharizihoz, szintén nagy ügyességet fejtett ki ebben az úgynevezett muziv stíl-ben, a rimes prózában írt „Chaj ben Mékic levele“ talán Manuello „Pokol és Mennyország“-ának előfutárjaként szerepelhet, de a művészi muziv stíl megteremtője: Alcharizi.

A nőgyűlölők
és nőbarátok.

Egész irodalom indul meg utána ebben a formában a legprofánabb tárgyakról. Alchirizinél csak egy makámában veszekedik a férfi és a nő, hogy ki közülük a fontosabb személy (Alcharizinak nem volt felesége), a barcelonai Ibn Sabbatai már önálló művet ír a nőgyűlölőről. Egy húsz éves beziersi ifjú, Jedaja Hapenini, aki később pesszimiztikus, komoly világvizsgálatokkal fog foglalkozni, igaz francia lovagiassággal védelmére kel a megtámadt nőknek, persze nem karddal, hanem tollal. Az északfranciaországi Berachja Hanakdan állatmeséket visz bele a héber irodalomba és gondoskodik róla, hogy az asszonyok hűtlenségéről is nyilatkozzék a róka. A provençei Kalonymos ben Kalonymos pedig megírja a legszellemesebb asszonyszatírárt, aztán szatírárt ír magára a poézisra is.

Manuello.

Ilyen világi utakon jár a szent nyelv költészete, amidőn a renaissance fényében ittasuló Olaszországban fellép Manuello. Ez a különös

poéta, akinek a verseit a pápa is, a Sulchan Aruch is indexre tette, ha nem is volt zsidó Voltaire, vagy középkori Heine, amint Graetz mondja, de amolyan heinei természet lehetett. Cinikusan nézi a legszentebb dolgokat és megtalálja mindenben a nevetségest, sőt keresi is, mert mulattatni akar. De ez a cinizmus sokszor csak színlelés, az igazi érzelem palástolására. Mert, hogy voltak mély érzelmei, arról tanúságot tesznek kisebb versei. Halál-szonettjeiben sok van a „Das ist der böse Thannatos“ hangulatából. De egész költészetéből pajkos, mámoros bohémszellem árad ki.

Manuello nyíltan bevallja, hogy az ő ideálja Alcharizi, az ő babérjaira pályázik, habár gögösen versenyre szólítja a zsoltárköltőket is. Alcharizit követi tartalomban és formában egyaránt. De Manuello olasz légkörben nevelkedve, temperamentumosabb, elevenebb és egyszersmind ledéreb. Nincs az a frivol helyzet, kép, vagy kifejezés, amit a szent nyelven elő nem adott volna. Az a pozíció, amidőn választania kell egy nő övfölötti és öv-alatti része közt, még a legártatlanabb Manuello költészetében. Alcharizi még respektálja egyes érzések komolyságát; mikor Palesztinába ért, olyan megható elégiákat írt, hogy bátran odairhatnók alájuk Jehúda Halévi nevét; Manuello gúnyt űz a messiásból is, mert számárháton jön. Neki olyan koldus megváltó nem kell.

Ha jókedvében van, egyáltalában nem tudja fékezni ágaskodó pegazusát és ilyenkor nincs te-

Manuello és
Alcharizi.

Manuello
obscoenitása.

kintettel semmire, még a jó ízlésre sem. Kicsúfolja az exegézist, pedig ő maga is foglalkozott vele és végül kicsúfolja önmagát is; szatirává torzítja az imát és az áhitatot, a nagy ünnepek csak arra ösztönzik, hogy szerelmi verseket írjon, mert akkor többet ér reá foglalkozni a nőkkel. A női nemnek még nem volt olyan fanatikus szatirikusa és egyszersmind szenvedélyes imádója, mint Manuello, aki egyik versében a pokolba kívánczik, mert ott vannak a vétkes, szenvedélyes, tüzes nők, míg a mennyországba csak jámbor nénikék és aggszüzek kerülnek. De azért, midőn barátjának, Dante-nak jenséges „isteni komédiá“-ján felbuzdulva, ő is trulatságos emberi komédiát a Pokol és a Mennyország-ról, jobban érzi magát mégis az utóbbi helyen, ahol megérkezése előtt végig száguld a hír, a boldog üdvözültek között: „Ma kacagunk, jön Manuello!“

A héber költészet sokat köszönhet Manuellónak. Az Alcharizitól kiindult teljesen szabad, világias irány nála érte el tetőpontját. „Nevem Manuello, hazám Itália, nemzetem az olaszok“. Ez megmagyaráz mindent és a legjobban tünteti fel a távolságot, amely a Ción után sóvárgó Jehúda Hálévi és a hűtlen asszonyok után epedő Manuello között szűrkül. Manuello könyvét letiltották és ez már abban az időben is kitűnő reklám volt. Jól esett a komor, ünnepélyes, zsinagógai hangulatok között egy kis vidámság és jól esett a gheftóban egy kis kacagás.

A római Manuellóval fejeződik be az újhéber Az epigonok. költészetnek Spanyolországból kiindult renaissance. Csak ezután kezdődik az epigonok korszaka. De kár volna a későbbi költőket is ezzel a sértő jelöléssel megbántani. Hiszen legtöbbszörre nem is pályáztak még a költő elnevezésre sem és annál kevésbé költői dicsőségre. Egy-egy jámbor rabbi, miként Rothenburgi Méir az előző századból, midőn a nagy zsidóüldözések elzavarták az öreg Joliánsok mellől, valami szokatlan megindulást érzett a szívében, a szenvedés és a fájdalom költővé avatták, de gyakorlatlan keze önkéntelenül is folyton fülébe csendülő régi templomi elégiák visszhangját verte ki az érdes húrokból. Egy-egy kézirat-másoló, később betűszedő, vagy korrektor felbuzdul az előtte fekvő költői munkán és reájón, mint Correggio Raffael képeinek látásakor, hogy ő is költő és hozzáfűggeszt a műhöz sokszor elég sikerült verseket, hogy bebizonyítsa: a héber poézis nem árvult el. Itt-ott akadnak nagyakarátú próbálkozók is, akik nagyobb kompozíciókba fognak, Comédia Divinákat akarnak írni, de Dante fenségének és Manuello szellemességének teljes hiányában.

A tehetségesebbek, mint Salomon Bonfed vagy Profiat Durán, kénytelenek voltak haszontalan vallási vitákra elforgácsolni a talentumukat. Hiszen néha egy egész ország zsidóságának az élete függött attól, hogy meg tudják-e cáfolni az e célra rendezett nyilvános disputáción a keresztény

Verses
vallási
viták.

scholasták csodabogarait. Akiben íróművészi véna volt, kötelességének tartotta, hogy lírai vallomások helyett, dogmacífolatokat szedjen versbe, zsidó testvéreinek védelmére.

A héber költészet mezeje több mint két évszázadon át összetiprott csatatérhez hasonlított. Csak itt-ott kél ki a mártírvérrel és könnyel áztatott talajból néhány piros vadvirág. Csak néhánha vonul át a puszta téren, éjjeli homályban egy mélyen beburkolt alak és belezeng egy szívetszaggató, szomorú éneket a csillagtalan éjszakába.

A zsidó-
üldözések és
a kabala.

Az éj a miszticizmus anyja. Az üldözések (1492-ben üzték ki a spanyol zsidókat) felszabadító, sejtelmes titokzatosságok birodalmába kergették a szenvedőket. De a miszticizmus egyszerűsmind jó talaja a poézisnak. A valóság béklyói lehullnak, a fantázia felszabadul és ledönti az élet korlátait. Az agyonsanyargatott zsidók képzelete felszállott a mennyekbe, ahol a discszörűs vértanúk között trónol az Úr, és éjjelente letekint szomorúan a földre, sir gyermekeinek fájdalmas sorsán és a szeméből egy nagy köncsepp hull alá az oceanba.

Poézis a
kabalában.

A kabala bibliája, a Zóhár, maga is részben költői termék, amelynek fenségesen mély hangulata egészen misztikus atmoszférába öleli az olvasót. De a poézis körébe tartoznak mindazok a legendák, mesék és mondák is, amelyek ebben a korban, valamint később a kabalisták között keletkeztek.

Miként a talmud fejlődése idejében, most is gyűlt, halmozódott a költői anyag, amely csak később került feldolgozásra. Midőn a XVI. század végén a zsidó kodex megtiltotta a Manuello verses könyvének olvasását, a cáfeti kabalisták már sokkal bujább szerelmi dalokat énekeltek, de ezek Istenre, Izraélre, vagy Szombatra, a misztikus arára vonatkoztak, mint Alkabic Salamon híres Lecho-Dodija. „Öleli férje — dús gyönyörére“, dölja Luria a cáfeti kabalisták feje. Ki hinné, hogy a tüzes menyecske a testetlen Szombat! A század legnagyobb költője, a damaszkuszi Nadzsara, aki az összes héber költők közül leginkább áll a próféták hatása alatt, olyan szerelemittas vallási verseket írt, hogy némely erkölcsbírák meg is botránkoztak rajta.

Kabalisztikus költők.

Isten és Izraél olyan hangon beszélnek egymással, mint a legcifrább virágénekekben szokták a szerelmesek. „Hol bújdosol, hová lettél? fényes szemű gerlicém!“ „Szép zöldelő ligetbe jöjj, óh kedvesem; ott élünk majd, feledve bajt, szép csendesen“. Így szól Isten Izraélhez. Nadzsarának a fülébe cseng egy bibliai vers, amely a zsidó nép megváltásáról szól és ennek a versnek a hangulatában tovább szövi a megváltás álmát. „Im nézd! Tündöklő napsugárban usznak virágos dombok keleten“ — „Mily kedvesek megváltónk lépte! Mily szépen lépked ott az ormokon!“ Egy biztató prófétai szót olvas és ábrándos lelke a jövőbe lát — szegény, porrá alázott nép fején smaragd, sza-

Nadzsara
Izraél.

fir és gyémánt koronát". Sokszor azonban, mikor a várakozás már türelmetlenné teszi, szomorúan felkiált: „Még meddig? meddig?" És perlekedik Istennel, mint a szerelmes, aki haragszik párjára, mert úgy veszi észre, hogy már nem szereti olyan nagyon. Ilyenkor látja képzeletében, amint „mosolygva ül az Úr nagy trónusán: A rég ígért idő még nincsen itt . . ." És ő felküldi a lelkét Isten elé: „Lelkem! Szállj Isten fényes trónusához és meghatóan esdekelj. Óh Alkotó! Adj már enyhét nemzetednek, kit ártatlanul nyomnak el". És az Úr vigasztalja az irgalom trónusáról: „Ne zúgj, ne bűgj, óh bánatos galambom, hű drága lelkem, óh ne csüggedez!"

Nadzsara a kabala fantasztikus világitása mellett olvassa a bibliát és ugyanabban a fantasztikus világitásban látja a zsidó nép sorsát, múltját, jelenét és jövőjét.

A kabala feloldotta a lekötött szárnyakat és extázist, himnikus erőt öntött bele a kodexekket agyonmeverített lelkekbe.

A költők általában a kabala hívei közül kerültek ki ezentúl jó sokáig. De ahol felléptek, mindenütt magukba szívták valamit az illető föld népének költészetéből is. Aminthogy Nadzsarára is hatottak a török, arab és spanyol népdalok, amelyeknek a melódiáira írta héber verseit.

Ez a hatás természetesen csak ott volt lehetséges, ahol a zsidóknak némi szabadságuk volt, ahol érintkezhettek az uralkodó néppel és együtt

Törökországi
héber költők.

dalolhattak vele, vagy legalább alkalmuk nyílt el-
lesni dalait. A héber költészet ehhez képest a
XVIII. századig leginkább a mohammedánok kö-
zött élő zsidóknál folytatódott.

Az oxfordi Bodleyana kéziratgyűjteményében
találtam egy héber kódexet, amely csupa Nadzsara
korabeli verseket tartalmaz. Az ismeretlen versek
szerzői mind Szalonikiben, Konstantinápolyban és
a török birodalom egyéb városaiban laktak és
amint a kódex jegyzeteiből kiténik, igazi poéta-
életet éltek. Bohém összejöveteleket, görbe na-
pokokat és művészi versenyeket rendeztek. Olykor
kirándultak együtt és versenyt énekeltek egy
szembejövő leányról, vagy hitelezőről, sőt, félre-
ismerhetetlen renaissance-motivumokkal, valame-
lyik ligetről vagy erdős hegyről. A szegény Szaa-
dia Longo, aki a poézist foglalkozásszerűen üzte,
volt az öreg mester, az agg énekes, de sokan
„vén kántor“-nak is csúfolták. Dávid Onkineira,
akinek a neve talán itt fordul elő először iroda-
lomtörténeti összefüggésben, volt a kör gazdag
ifja; eleinte plagizált, hogy csak valahogy bele-
kerülhessen a bohém-társaságba, de később maga
is szépen beletanult a poétaságba és egész külö-
nös és új verseket írt. A többiek szintén szorgal-
masan pengették a lantot. Maradt azonban még
mindnyájuknak elég idejük arra is, hogy össze-
esküvést szöjjenek a zsidó vallású naxoszi herceg
ellen, akit a poéták, úgy látszik, nem nagyon ked-
veltek.

Szaadia
Longo és
Dávid
Onkineira.

De maga az a körülmény, hogy lehetséges volt egy zsidó vallású herceg és bizonyos tekintetben szabad zsidó költői élet, mutatja, hogy a török birodalomban nem voltak a zsidók a lakosságtól annyira elkülönítve, mint a keresztény államok ghettóiban. A törökországi zsidók együtt énekeltek a föld népével és így a héber költészetet ezek a népdalok is gazdagították. Nadzsara panaszkodik, hogy a zsidó fiatalság folyton frivol mozlimalokat énekel. Sőt azért határozta el, hogy azoknak a melódiáira héber szerelmes verseket ír az ifjúságnak, de persze kabalisztikus értelemmel.

Yémeni
héber
költők.

Boldog viszonyok, ahol a zsidóknak kedvük volt énekelni! A németországi ghettókban bizony nem énekeltek. Még a legvadabb mohammedánok között élő yemeni zsidóknak is volt a tizenhetedik században ünnepelt nagy költőjük, Szalim al Sibzi, aki a spanyol héber költők s a kabala hatása alatt misztikus verseket írt, és volt sok jelentéktelenebb poétájuk, akiknek verseit az idegen héber költők verseivel együtt később szintén a legendákkal körülvett Sibzinek tulajdonították. Sőt a perzsiai zsidók között is akadnak versírók, akik megérdemlik a költő nevet. Az európai zsidóknak csak nagy talmudistái, nagy Sulchan-Aruch-komentátorai voltak, akik a nyomorúságos ghettói élet apró-cseprő szabályaival bibelődtek. A XVII. század itt a talmudi irodalom fénykora volt. Sőt a filozófiai világot átalakító Báruch Spinoza zsidóellenessége és a kapkodó Leo de Modena ingadozó

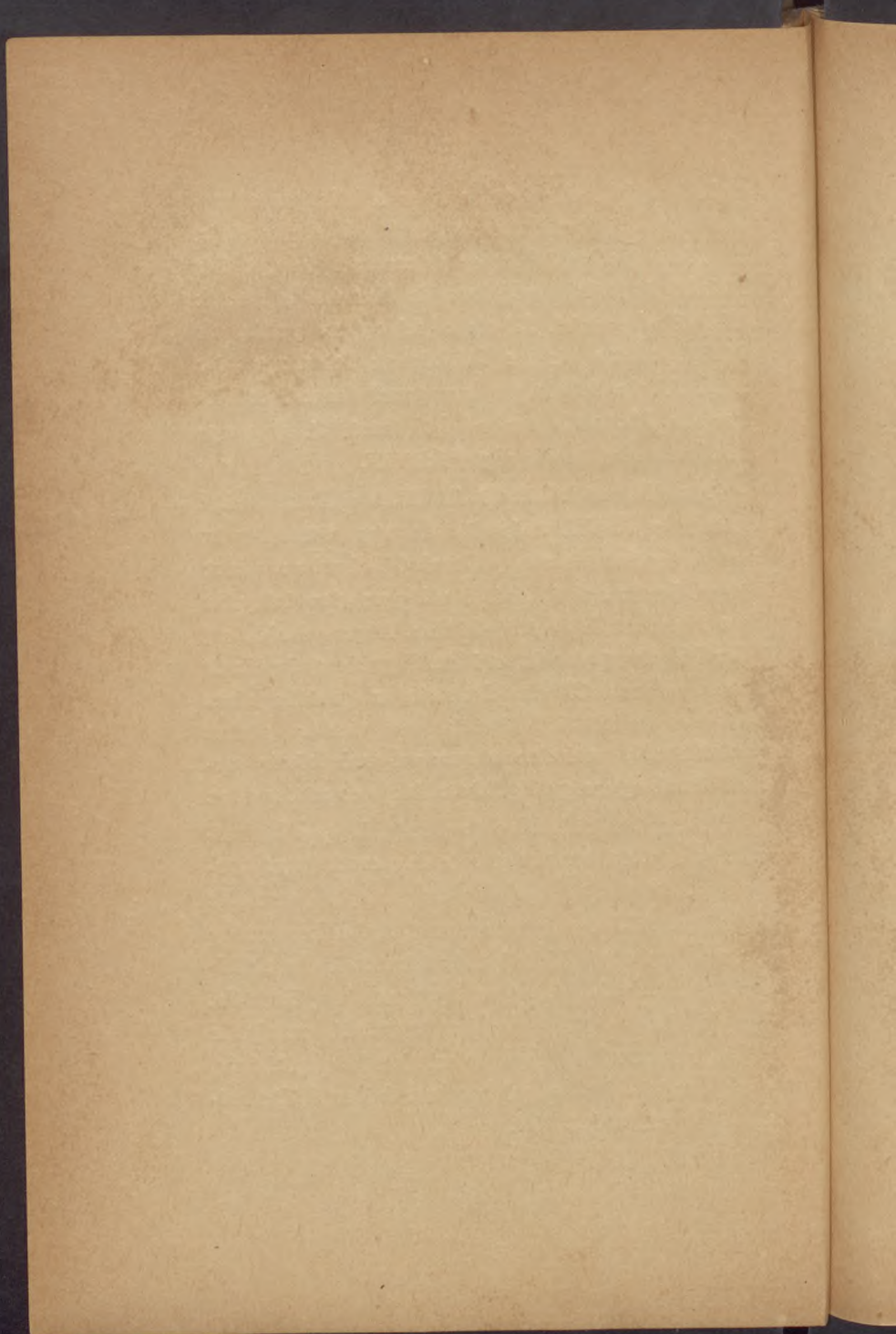

szabadgondolkodása, talán épen a túlságos abszolutisztikus hajlamú talmudizmusnak a reakciója.

Mert Hollandiában és Olaszországban, e két Sivár
idők. különböző férfiú hazájában is kiverték a zsidók lelkéből a poézist. Itt-ott akad ugyan poéta, de glóriája szinte kicsike látókörnek tetszik a feje körül. Még a tehetséges Immanuel Frances is kétszer óv Manuello szabad költészetétől. Ő maga azonban sokat tanult régi földijétől.

Az újhéber költészet általában a X. századtól Tarlózás. egészen a XVIII. századig szerves összefüggést mutat. Gyökerei a spanyol-arab fénykorba nyúlnak vissza. Innen ágazik szét a világ minden irányába és a klimához képest átalakulva, itt fanyarabb, ott édesebb, itt gyéresebb, ott gazdagabb gyümölcsöt terem. Mózes Chajim Luzzato, a genialis olasz kabalista és költő felleptéig, ami héber poézis mutatkozott, minden a spanyol-arab kövér esztendőeknek egyre gyöngülő tarlózata és utótermése.

Uj mély szántásra volt szükség, hogy a kiaknázott talaj még harmadszor is dús eredményt hozhasson. Az európai irodalmakat sorra fellebresztette Uj utak. a feltámadt klasszicizmus és mihelyt a keresztény államokban enyhébb időjárás köszöntötte a zsidókat, a héber költészet is megtermékenyült tőle. Így kezdte meg harmadik virágzását, amely a többi irodalmak rendes evolúcióján keresztül esve, csak napjainkban, a mai modern héber költészetben érte el tetőpontját.

Az új héber költészet fejlődése.

II.

A Measszéfől napjainkig.

A határjelző, ha nagy birodalmak választóvonalát mutatja is, legtöbbször nem költői felírású, egekbe nyúló piramis, sem valami művészi konstrukcióju monumentális emlék-mű, hanem egyszerű, szerény kőoszlop, rajta néhány kifaragott szó, néhány szürke jel. Az idő lekoptatja ezeket a jelentéktelennek látszó felírásokat, de az ember akkor is megindultsággal áll meg a kopott kődarab előtt, amely birodalmak határait jelzi.

A Measszéf
mint
határjelző.

Ilyen határjelző az ujhéber költészet világában az 1784-ben, Németországban megindított héber havi folyóirat, a Measszéf, a „Gyűjtő“. Szerény duodecim formájú kis lap, ha mai szemmel nézzük, a legjobb akarat mellett sem fedezhetünk fel benne egyebet, mint jóhiszemű, naiv dilettantizmust; mégis ez a lap a kezdődő új kor határköve és rajta a XVIII. századnak, az „új idők“-nek bálványává faragott jelszava: „Haszkála“, „Aufklärung“, „Felvilágosodás“.

Az auf-
klárista
mozgalom
hatása.

„Oh felvilágosodás, Ég leánya!” — zengték a lármás levita-kórusban köröskörül. És szállt az ének szájról-szájra, a próféták szentséges nyelven, a szentségromboló Voltaire-nek és fejedelmi uszályhordozójának, Nagy Frigyes királynak di-csőségéről.

Az áldozárok, akik buzgón raktak az oltárra a zsidóság javaiból, a felvilágosodás zsidó papjai: legtöbbnyire a ghettó menekültjei, akik a sötétség-ből hirtelen világosságba kerülve, megmámorosodtak a fénytől, megittasultak a francia földekről fuvó tavaszi levegőtől és kábult káprázatukban azt hitték, csak fel kell szakítaniok a ghetto sűrű-rácsos ablakait és a több évezredes szellemi fejlődésnek véget vet a divatos enciklopedisták forgó-szélszerű vihara, a világ népei pedig, miután a zsidók felvilágosodtak s környezetükhöz assimilálódtak, keblükre ölelik Izraél fiait és bekövetkezik a várva várt megváltás: a teljes emancipáció.

A Measszéf
főcélja.

A „Gyűjtő” tulajdonképpeni célja az volt, hogy az újmódi műveltséget, az assimiláció előkészítő-jét, elterjessze a héberül olvasó zsidók között. „Mostanában — mondja a folyóirat prospektusa — a bölcsesség az utcán zengedez, a tereken hallatja hangját, siessetek hát, hívjátok be házaitekba; és ha szorgalmasan olvassátok iratainkat, ki fog gyulni bennetek a gyönyörű tűz, a gondolkodás szele szítani fogja és fellobog a láng és lészen körületek nagy világosság”.

A felvilágosodás főpapja, Mendelssohn Mózes ^{Mendelssohn törekvései.} volt, aki a bibliát is azért fordította németre, hogy diadalra segítse a gheftóban a német nyelvet és ezzel utat nyisson a német műveltségnek.

„A hitet, igazságot
Sötét felhők körülfozták;
És szólott Isten: legyen Mózes!
És lön — világosság“.

Igy versifikáltak a Measszéf poétái Mendelssohn Mózesről, akit zsidó Aristotelesnek második meg harmadik Mózesnek címeztek.

De azok a mendelssohni eszmék, amelyek ezt a ^{A kor zsidó eszméinek költőietlensége.} korszellemet mozgatták, egyáltalában nem voltak alkalmasak arra, hogy zsidó költői lelkeket megtermékenyítsenek. Az a törekvés, hogy a befogadtatás érdekében a zsidóság lerántson magáról minden jelleget és vallását is a hideg racionalizmusnak szolgáltatassa ki, nem tüzelhetett költői lelkeket lángoló lelkesedésre. A mendelssohni szalon-zsidóság, amely francia zekében és selyem cipőben ctf-rálkodva, óvatosan lépkedve és felette finoman megalkudva koldult az ország urainál emancipációs morzsáért, nem támaszthatott sem egy önérzetesen daloló Jehúda Halévit, sem egy örökké epekedő Nadzsarát, de még egy fölényesen mosolygó Manuellót sem. Az a kor nagy szolgálatot tett a kozmopolita kulturának, nagy lökést adott a ^{Meddő idők.} zsidók asszimilációjának, amivel anyagi helyze-

tükön itt-ott, hosszabb-rövidebb időre segített is, de zsidó szellemi szempontból, különösen zsidó költői szempontból a legsivárabb korok egyike. A lelketlen utánzás, az üres, száraz rimkovácsolás tolakodott fel poézissé. Sehol egy zsidó hang, sehol egy szikrányi zsidó érzés. Egyetlen poétát, sőt egyetlen poémát sem adott a Meássháf a héber irodalomnak. Pedig ígérte nagyhangú prospektusában, hogy közölni fog kiváló költőktől szent nyelvű verseket, amelyek még nem jelentek meg eddig és amelyeket csak ezután fognak írni Isten segítségével. Csupa bölcs és oktató vers lesz, kedves dolgokról, baráti szeretetről és baráti köszöntőkről, de pajzán szerelmi versek szentségtelenek, nem fogadtatnak el. Szintúgy a néhány új költő versei, akik a népek szokásait követve, a bálványokról dalolnak és idegen Istenek neveit említik, távol maradnak tőlünk, amint alább olvasható Naftáli Herz Wesel levelében“.

Wesel. A hamburgi Wesel (1725—1805), aki ennek a kornak felkent vezető költője volt és aki a szerkesztőket a szerelmes versektől és az idegen istenektől óvta, nagy érdemeket szerzett a zsidóság és a műveltség egyesítése körül kifejtett akciójával, de költői talentuma a középszerűségeen is alul maradt. Eleinte dicshimnuszokat zengett II. József császárról és még egynéhány uralkodóról, majd Klopstock Messiásán felbuzdulva hosszú époszba kezdett Mózesről és az egyiptomi kivonulásról. Ez a hat könyvben megjelent éposz, amelyben itt-ott

Wesel
éposza
Mózesről.

akad egy-egy szép sor, egy lány gyöngéd strófa is, egészben véve a biblia elbeszélésnek csak agádikus legendákkal bővített, tulságosan bőbeszédű perifrázisa. A kor szelleme, amely hideg, számító racionalizmussal fel akarta áldozni az évezredes zsidó multat, egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy a rabságból felszabadult és honfoglalásra induló büszke fiatal zsidó nemzetnek és a lángoló csipkebokorból isteni szózatokat hallgató vezérnek, Mózesnek, igazi nagy-stilű hőskölteményét teremtsen meg. A költő tehetsége sem nyújtott erre elég alapot. Wesel beérte azzal, hogy, mint a régi pajtánok ezer évvel azelőtt, „feldolgozza az egész anyagot”. „Minden benne van” mondhatta önelégülten.

Forma tekintetben is visszatérést látunk a pajtánok költészetéhez. Az arabból átvett metrumot, amely a spanyol héber költők verseinek erőltettségük mellett is bizonyos kimért tömörséget kölcsönzött, Wesel és társai teljesen elvetették, anélkül, hogy új formával pótolták volna és így a vers újra pongyola rimes prózává vált. A Measszéf költői vissza akarták vinni a stílust egészen a Szentíráshoz, s új szavaktól mentes bibliai nyelvezetre törekedtek, de a biblia poézisének a stílusát és formáját utánozni nem tudták. A bibliai versek zenei taktusai helyett a sorok szótagszámának egyenlőségével vélték minden költői követelménynek eleget tenni.

De éppen ez a laposság, ez a tömörtelenség, az a

szétfolyó folyékonyság, amely Wesel époszát könnyű mese-olvasmánnyá tette, biztosította a „Dicsőség dalai“-nak a népszerűségét, az olcsó-dicsőséget. Wesel éposza oly gyorsan terjedt el a zsidó házakban mint ezer évvel azelőtt Kálir pijutjai a zsinagógákban. És a kortársak és utódok ép úgy faragták az elbeszélő verseket a Wesel és Kálir. Wesel éposza mintájára, mint akkor a pajtánok Kálir után. Csakhogy az Újkor pajtánjai „felvilágosodottak“ voltak és nem a 613 parancsolatot, vagy a kovásztalan kenyér összes törvényeit szedték versbe, hanem Elija, Elisa, vagy a zsidó királyok történetét. Vagy részint Mózes Chájim Luzzattomintájára, részint Corneillet és Racinet követve, széles dikciókkal bővítik a biblia drámai anyagát, Mendes. miként azt az amsterdami Franco Mendes tette Atália történetével, vagy Judit tragédiájával, Meffastasio nyomán.

De a pajtánok költészetén bizonyos bájos naivság ömlött el, olykor meghatóan tudtak imádkozni, míg az újkor pajtánjait bizonyos nagyképűség és tudákosság valósággal ellenszenvenné teszi. A versekhez jegyzeteket fűznek, amelyekben reá mutatnak, hogy ezzel a strófával egyszersmind meg van magyarázva ez vagy az a nehéz bibliai mondat; egy költő feldolgozza a teremtés történetét és mielőn az egyik verssorban előfordul a bibliai „tannin“ (szörnyeteg) szó, tudós jegyzetet rak alája: „Siehe Funke's Naturwissenschaftliches Lexicon vom Walfische“.

És minthogy a héber költészet művelése csak A német-
 eszköz volt a „felvilágosodottak“ kezében, nem is országi
 tarthatta magát soká ez a mesterségesen tenyész- héber köl-
 tett illattalan virág. Mihelyt az első melegebb nap- tészet vándorútja.
 sugár letűzött, lehullottak utolsó cifra szirmai is,
 kertészei pedig szétfutottak sütkérezni a napsu-
 gárban és nem is néztek többé a germán föbe ol-
 tott, elaszott hebroni rózsa felé.

Mit is várhatott az új héber múza azoktól, akik
 a héber nyelvet, ezt a tiszteletre méltó judai özve-
 gyet, még utolsó azilumából, a zsidó templomok-
 ból is kitessekélni törekedtek?

El is pusztult volna a héber költészet a germán
 talajon, és a Measszéf, amely különben néhány
 évi fennállása után megszűnt, a kezdődő új poézis
 határköve helyett, a kihalt héber költészet sírköve
 lett volna, — ha a németországi aufklárista moz-
 galom lármája el nem hat a lengyel és orosz getto
 celláiba, felébresztve öreg álmukból a talmud fő-
 lött szunyókáló, mindennapi küzdelmekből össze-
 görnyedt zsidókat.

Orosz- és Lengyelországban, ahol az egész világ
 zsidóságának többsége, úgyszólván zöme lakik, a
 betóduló felvilágosodási zaj különböző hatásokat
 váltott ki.

Az auf-
 klárista
 mozgalom
 Orosz- és
 Lengyel-
 országban.

Némelyek diadalmi zajnak tartották, néme-
 lyek meg tüzi lármának. Az emberek kisiettek ső-
 tét gunyhóikból és látván a messze égen lángoló
 pirosságot, sokan mámorosan tomboltak: „Itt a

hajnal! csoda történt!“ „Nyugatról kél a világosság!“ Mások meg kétségbeesetten kiáltották: „A szentély ég! Izraél háza lángban, tűzcsóvát dobtak rá Nyugatról!“ És azóta künn a téren maradtak valamennyien, az ujjongó hajnal-köszöntők dob-
bal és himnuszokkal, az aggódó tűzoltók csákó és csákánnyal.

A pártok csakhamar harcba keveredtek és az elkeseredett küzdelem csatatere ezentúl a héber irodalom mezeje volt.

Az irodalom mindenütt a költészetben jegecsedik ki legragyogóbban és legmaradandóbban. A héber költészet is ezentúl a zsidóságban kereszteződő szellemi áramlatok megsűrűsödéseként jelenik meg. Egyesek kedvtelése helyett eleven mozgalmak orgánumává válik. A 19-ik század héber költészete az akkori zsidó szellemi élet hű tükré és mint ilyen nemcsak hogy vetekedhet a középkori héber poézissal, de némely tekintetben felül is múlja.

A lengyelországi zsidókat nem lehetett humanitárius frázisokkal, vizenyős panegirusokkal és kínban fogant rímekkel kielégíteni. A talmudi bizonyodalmakon csiszolódott elméjük mindenben valami magvat, tartalmat, mélységet keresett. „A dol-
log nagyon mély“ — így végezték még exegetikus magyarázataikat is az itteni kommentátorok, akik a kabala poézisét oltották olvasóik lelkébe: „Az egész világ, az egész mindenség dal és tánc az Örökkévaló előtt“, „Az egész világ csupa dal, és

Élet és
harc a hé-
ber költé-
szetben.

A chászidizmus
poézise.

a tóra is melódia. Minden dalol, minden énekel, a szent tóra minden betűje: dal üteme, és minden lélek a testben egy-egy énekhang". Ilyen poézissal voltak tele a lengyelországi írásmagyarázók könyvei és azok a csodatevőkről szóló népmesék, amikkel az ünnepek unalmát üzték el, szintén merő poézist árasztottak. Ezekben a népmesékben a hő- Zsidó népmesék.
sők nem gyilkolnak, nem rabolnak, nem harcolnak oroszlánokkal és fenevadakkal, hanem küzdenek a gonosz, a rossz, a sátán, a bűn, a vétek ellen, és kitűzött céljuk nem egy várkisasszony, nem egy királyleány, hanem az isteni glóriát képviselő „Sechina” felszabadítása, a világ szenvedéseinek megszüntetése, az emberiség és különösen Izrael megváltása. Ezek a hősök levetik magukról a porhüvelyt és szállnak, emelkednek fel a magasságokba, ahol sugárzó lelkek röpködnek Isten trónusa körül és ha elérnek a tündöklő égi csarnokba, ahol a Messiás a tóra titkait tárja fel az üdvözült lelkeknek, megkérdezik tőle: „Mikor fogsz már megjelenni a földön, hogy megváltsad a világot?”

És ilyen fajta volt itt a népdal is. A zsidó nép- Zsidó népdalok.
dalokban nem költött káka tövén a ruca, nem termett ezrivel a meggy, hanem egy galambösz agastyán, akinek nincs se kákatöve se meggyfája, bolyong a hideg téli éjszakában városról-városra, országból országba és bús sirámokban emlékezik meg arról az időről, amikor boldogan járt viruló földjén, pálmák és cédrusok között . . . Az egyik zsidó népdalban egy széttiprott rózsa elpanaszolja,

hogy hajdan királyi kertben virult a verőfényes keleten, és könyörög a járókelőkhöz, hogy vigyék vissza-vissza régi helyére, ültessék el ott, és újra virulni fog. És ezeket a népdalokat megértette mindenki. Hiszen ki nem tudta, hogy a „Sároni lilium“ és a „völgy rózsája“, amelyről az Énekek Éneke zeng, szintén csak Izraél szimboluma. Legalább így magyarázták a bölcsek. Mintha kétezer év előtt a zsidók földjén sem lett volna lilium, rózsza, kákátő meg meggyfa a népköltészet számára.

A mű-
költészet.

Ilyen feltételek között nem maradhatott távol a zsidó szellemtől a műköltészet sem. A németországi humanistáktól csak impulzust kellett kapniuk a poézis ihletettjeinek, aztán haladtak abban a szellemben, amely az itteni zsidóság lelkének megfelelt. Hiszen az új zsidó tudomány is, amelyet itt Krochmal és Rapoport képviseltek, zsidó érzést és zsidó szellemet propagált, hogy tehetett volna másképen a zsidó poézis? Erter (1790—1842), aki, mint Perl és a többi „felvilágosodottak“ kötelességének tartotta, hogy éles szatirájával a fanatizmust ostorozza, nem kimélte a „diplomásokat“ sem, hanem gúny tárgyává tette a gheffó összes kinövéseit és félszégeit, de annyi szeretettel, ahogy egy apa bünteti a fiát, akitől megkérdezi: „mit gondolsz, kinek fájt jobban?“

Letteris. A zolkievi Letteris, (1775—1804) a „németek“ nagy rajongója, aki újra kiadta a Measszéf elavult lapjait, hogy „Izraél minden háza élvezhesse gyümölcseit“, mesterei mintájára héberre fordított

szemelvényeket Schiller, Goethe, Byron, Vergilius, Homer és mások verseiből; de ahol lehetett, igyekezett az idegen verseket zsidó szellemben átalakítani, ami művészi szempontból nem épen kifogástalan, de a korra jellemző. És elvégre a magyar irodalom sem vallotta kárát, hogy Berzsenyt megmagyarította Horatius némely ódáját. Letterisnél még Faustból is zsidó lett. (Benz-Abuja). Eredeti verseiben pedig dalolt egyebek közt a bűgő galambról, amely „elhagyatva árván bolyong, jaj, viharban, vészbe, s egykor, oh, dús olajfák közt diszlett sziklafészke“. Letteris maga is csodálkozott, hogy éppen ezt a verset, amelynek motivuma egyébként Jehúda Halévitől Nadzsaráig annyiszor A bűgő galamb. turbékolt a héber költészet berkeiben, kapta fel a nép. Mindenütt énekelték a bús nótát: „Valahányszor galambbűgás — Sir az éjszakába, — Tudom, népem lelke sóhajt, — Zokog Ción lánya“.

Letteris bizonyára büszkébb volt az ő tűzlázadási víziójára, amelyet Kiss József „Tüzek“ című hatalmas szinfóniájának halvány praeludiumaként lehetne bemutatni. De a nép olyan versekre vágyott, amelyek az ő különleges helyzetéből fakadó érzéseket fejezik ki. És ez az, amit Letteris meg nem értett. Hiszen őt a civilizáció vágya Nyugat felé sodorta, egész nyugaton pedig bekövetkezett már ebben az időben a héber költészet alkonya, amelynek árnyékai a legmesszebb nyugat felől

kezdték terjeszkedni és kissé lassuló mozgással kusztaik egyre beljebb kelet felé.

És az egyre sötétedő alkonyatban csak itt-ott rezdült meg egy-egy elkésett napsugár, vagy gyuladt ki egy-egy korai, halavány mécs-világ“.

A német héber költészet alkonya. Németországban, ahonnan a felvilágosodási mozgalom és a héber irodalomnak a mozgalomba való belevonása világgá terjedt, megszűnt nemso-kára a Meássháf második folyama is. Nem volt többé elegendő érdeklődés. Elvégre is, akik németül olvashatták Schillert, Herdert és Lessinget, nem voltak kíváncsiak héber fordításaira. A pszichológia, fizikai anthropológia, logika, fiziológia, kemia, mineralógia, pirológia, hidrológia, aerológia, és egyéb tudományos fogalmak, amiket az előszóban a félmivelték tudákosságával össze-vissza dobáltak, vagy nem érdekelték az olvasókat, vagy olvashattak róluk hivatott szakemberektől.

A héber költészet Nyugat-európában. Franciaországban a győzedelmes Napoleon elé riadó fáklvás zenébe, mint a zsidó költészet hatfyúdala búgott bele Halphen Halévi franciás dikcióju héber ódája. Németországban a hamburgi II. Mendelssohn Mózes adta Alcharizi makámáinak utolsó gyöngye visszhangját. Ausztriában a prágai Jeiteles néhány epigrammai apróságot adott a távozó héber múzsának útravalóul. Magyarországon a móri Lewisohn lendületes, magasan szárnyaló felköszöntővel búcsúzott a költészettől. Csak Itáliában, a vulkánok országában, ahol a feloszló tüzek is nagy megrázkódtatásokkal szakad-

nak el a földtől, keltett a búcsú nagyobb izgal- Héber
költészet
Olasz-
országban.
mat. Ebben az országban, ahol Dante mellett egy
Manuello dalolt, Guarini mellett egy Luzzatto, egy másik Luzzatto (Efraim) pedig görög és latin istenekről zengett héber nyelven, itt, ahol a héber múzsát annyi kedves ifjúkori emlék fűzte a narancsfás talajhoz, a búcsúnak is érzékenyebbnek, hangosabbnak és könyesebbnek kellett lennie.

És épen egy Luzzatto volt, aki az itt és más országokban már-már eltemetett ifjúkori emlékeket újra napfényre hozta. Épen egy Luzzatto volt, aki erős protestáló hangon kiáltotta a szülői tiszteletéről megfélemlített nyugati zsidók felé: „Ősi zsidó anya, — Nyelvek fejedelme, — Nem volna, ki porból — Trónra felemelje?“ Költői átkot szór az agg anyját szidóra, „kinek bálványképe: emancipáció“. És míg Németországban a már németül író zsidó tudósok kitörülgetik az imákból a Ciónról megemlékező verseket, Luzzatto prózában és versben hadakozik a szentségrombolókkal és el meri zengeni az ősi éneket: „Száradjon el karom, — Sorvadjon el nyelvem, — Szerelmedet Ción — Hogyha elfelejtem!“

És Luzzatto dalol sok lelkesedéssel, de kevés eredetiséggel a Tóráról és az Abódáról, Ciónról és Jeruzsálemről, miként a spanyol héber költők, olykor pedig meg-megüt egy eredeti hangot is, mint amikor azt a pesszimisztikus éneket adja a feltámadók ajkaira, hogy visszavágyanak a sirba:

Sámuel
Dávid
Luzzatto.

Luzzatto
lirája.

„Minek, oh, újra még e lét? — Elég volt egyszer, oh, elég!”

A spanyol héber klasszikusok fel-támadása. De eredeti verseinél jelentősebbek azok a versek, amelyeket nagy áldozatkészséggel ásott ki a feledés mélységéből, különösen Jehúda Halévi versei, amelyeket Luzzatto adott ki először poros könyvtárak és magán-kéziratok eléktelenített fragmentumaiból. Ő hányászta ki a héber költészet múltjának eme kincseit, megtisztította őket a homoktól, a salaktól, mely idővel rájuk rakódott, és mint csiszolt, fénylő drágaköveket adta át a zsidóságnak, hogy ragyogjanak, mint géniusának örök ékességei.

A héber klasszikusok hatása.

Mint az újonnan felszínre hozott görög-római klasszikusok a világirodalomra, úgy hatottak ezek a kiásott spanyol zsidó klasszikusok a héber költészetre. De nem Olaszországban, ahol a gyenge talentumu Almanzi volt az utolsó poéta, sem általában nyugaton, ahol legföljebb Heinét sarkalták közvetve egy nem épen elsőrangú vers megírására, hanem keleten és főleg Oroszországban, ahol Luzzatto művei a legtöbb megértőre találtak.

Ráchel Morpurgo.

Olaszországban még csak egy vékony női hang szólt bele a héber költészet búcsúzójába, mint az egyiptomi kivonulásnál Mirjam gyenge dobpergése a tengeri ének viharos melódiájába. Ráchel Morpurgo, szintén Luzzatto-leány, annyira megtanulta a héber nyelvet, hogy nemcsak a költői stílusban, hanem a rabbinikus és kabalisztikus irodalomban is nagy jártasságra tett szert. Költészetével

szerényen rá akart cáfolni arra a férfi-közmondásra, hogy „asszony kezébe nem való csak rokka“. És mikor az itt-ott megjelenő versei körül nagy feltűnési zaj támadt, Ráchel lelkét nem szállta meg az elbizakodottság, hanem vallomást tett, hogy „szálló árnyként jött a dalos szellem s szárnyain mi összegyűlt, a port, ruhámra hinté és magával sodorta. És dalaim is tán zengő fazekak csak, — Egy kis vihartól cserepekre törnek, — S vége szakad dalolásnak, könynek“.

Ráchel a Luzzattók ősi tradícióihoz híven, verseiben erős nemzeti érzést árukt el. Az 1848-iki nagy égzengések közepette szívét a zsidóság megváltásának vágya rezegteti meg: „Oh Isten, nekünk mikor zendül — Megváltó égi harsonánk?“ Hittel és bizalommal várta a nagy pillanatot: „Majd ha szól a szózat, — Szétpattan a járom, — Mint galambok szállunk, — S pihenőt találunk — Régi hegyeinken“.

Ráchel
zsidó
lirája.

Ezekre a hegyekre, a zsidó költők álmvilágába, vágyott egész életén át. Mint cseléd akart egy gazdag asszonyt a Szentföldre kísérni, de álma nem teljesült és Ráchel vallásos megnyugvással viselte sorsát és tűrte a húsz éves szerelmi várákoszából családi járommá csalódott házaselejt terheit. Csak olykor rohant el hirtelen a fazék mellől, hogy eldalolja egy-egy halk szavú, remegő héber énekét.

Ezek voltak az utolsó héber dalok Olaszországban. Azután jött a szabadság, az egyenlőség,

ha mindjárt testvériség nélkül is — s az olasz zsidók elfelejtették még a héber abécét is.

Luzzatto
panasza.

Luzzatto méltatlankodott verskötetének előszavában, hogy „szégyenletes és felháborító az a jelenség, hogy a zsidó nép a szerencsétlenség napjaiban, mikor a világ szélei összeesküdtek ellene és a földkerekség lakói kegyetlen üldözésekkel akarták eltántorítani ősei hitétől, Istene tanától, akkor odanyújtotta hátát az ütéseknek, vagyonát a fosztogatóknak és egész testét a máglyalángoknak, arca kemény volt, mint a szikla és lelke rendületlen, mint a bérc. Amidőn pedig a sanyargatók dühe lecsillapult és reáragyogott az igazságosság napja, szétpattantak a gyűlölet láncai és a balgaság bilincsei leoldódtak — éppen ekkor elgyengült a lelke, meginogtak a lábai, letér atyái útjáról, szíve eltávolodik a szívüktől, nyelvük idegen neki, Isten szava hétpecsétes titok előtte és ha imádkozik, meg sem érti, amit ajkai mondanak.“

Az emancipáció és a héber költészet.

Szégyenletes és felháborító, de nem éppen érthetetlen. Ez a kérlelhetetlen fátum, ez az életromboló evolúciója, amely nem kimél semmiféle poézist, semmiféle romantikát. Napoleon héber üdvözlőjének fia már operákkal hódítja meg a világot és csak a témája olykor zsidó, mint a „Zsidó nő“; a felvilágosodást héber poémákkal köszöntő Südfeldnek fia: Max Nordau néven a szabadgondolkodó világsajtó újságpapír-trónusán ül a franciák metropolisában és csak élete őszén

száll le népéhez; a híres Luzzatto vagy Luzzatti család pedig álmodozó héber költők helyett józan minisztereket és miniszterelnököket szül az olasz birodalom számára.

Kétségtelen, hogy Luzzatto fájdalmas megállapítása teljesen megfelel a valóságnak. Abban a mértékben, ahogy nyugatról kelet felé terjedve elfogadott szent igévé vált — legalább papiroson — az emancipáció, abban a mértékben hanyatlott a régi zsidó ige szentsége és általában a zsidó érzés intenzitása. Csak a reakció, amely később az egyes országokban ismét szociális elszigeteltségbe szorította a zsidókat, keltette új életre a zsidó érzést és a zsidó poézist, de ekkor már mindenütt az illető ország nyelvén jutott kifejezésre. Mert a nyelv, amelyen a nagy próféták a zsidóság jövőjéről jósoltak, ekkor már érthetetlen idiomává volt elidegenedett nyugateurópai gyermekei előtt.

Nyugatról keletre tartó vándorújján csak a fehér Oroszországban talált a héber műzsa állandó otthonra. De ott csoda történt vele. Rajongói és tisztelői körében megijjuhódott, szinte újjá született és ifjú ragyogásának sugarai újra terjeszkedni kezdtek vissza nyugat felé és megerősödött hangja később elég észrevehetően és feltűnően zengett bele a világirodalom költészetének nagy orkesztrumába.

Az erdős és homokos Litvániában, ahol a magyarokra hagyott zsidók óriási tömegei a talmud és a héber bölcsészeti könyvek sárga lapjai között

A héber
költészet
Litvániában.

A litvániai
zsidók
míveltsége.

pihenték ki az élettel vívott kemény harcaikat, bizonyos általános filozófiai műveltség — ha régi héber írásokból merítették is — utat nyitott a Berlinből jövő felvilágosodási mozgalomnak és a „berliniek“ csakhamar tekintélyes táborra növekedtek. A vilnai gáon, ez a litván Jeruzsálemben székelő talmudkirály, héber matematikai könyvet is írt. A „felvilágosodás, Ég leánya“ tehát itt nem volt annyira idegen, hogy rajongó híveinek okvetlenül kihívó szellemi parvenükké kellett volna válniuk. És a poézis is, ahogy a measszifisták és Wesel hatása mutatkozni kezdett, itt Litvániában mindjárt nagy olvasókörre talált. Élvezték gyümölcsét, de nem mint tiltott fát, habár kétségtelen, hogy első zsengéjében a tudás fájának íze fanyarkodott.

Ádám
Hakóhen
Lebensohn.

A vilnai Ádám Hakóhen Lebensohn (1794–1888), akit nemcsak szülővárosában, hanem mindenütt, ahol a héber költészetnek barátai akadtak, „a költészet atyja“ titulussal tiszteltek meg, szintén nem az élet fájáról szedte poézisének szaporá gyümölcsseit, hanem inkább tudásának rengetegéből. A legjobb versei is elmélkedések megszemélyesített absztrakt fogalmakról, mint Schiller filozófó lírája. A melancholikus gheftó-zsidó lelki világának legjobban felelt meg Schillernek, ennek a keresztény talmudista-lirikusnak elmélkedő, töprengő és idealizmustól fellelengző költészete.

Schiller a
ghettóban.

Schillertől fordított, Schillertől tanult Lebensohn is, valamint a többi héber költők jó sokáig.

Goethe, ez az életörömtől tündöklő görög isten, csak sokkal később tudott költészetéből néhány fénysugarat a ghejtóba belopni.

Adám Hakóhen Lebensohn szép és lendületes gondolatokat szorított a rimek béklyóiba. A Halál, a Tudás, a Metamorfózis, az Irgalom, a Remény stb. voltak elmélkedéseinek témái, amelyeket a kenyérgondok alatt roskadó ghejtó-zsidó melancholiájával dolgozott fel. Közben pedig sürrün dicshimnuszokat zengett a fehér cárról, aki az orosz zsidók helyzetét javítani kezdte.

Csak egy nagy tragikus esemény mártotta a költői tollat mélyen Lebensohn szíve vérébe. **Lebensohn tragiédiája.** Fiát, Micha Józsefet, aki mint költő már nagy hírnévre tett szert, miután az apától örökölt tüdőbaj évekig gyötörte, egész fiatal korában elragadta a halál. Lebensohn könykorsót sirt tele költő-fia halálán: „Fézkemből fiókám ki üzte el? — Kis madárkám, oh miért nem énekel? — Dús reményeimnek véget ki vetett?” — És a jámbor zsidó, a mindenétől megfosztott Jóbként, lázadni kezd a Gondviselés ellen: „Ki rendelé így? Te-e, Te-e, Isten? — Hisz' irgalmadban, jóságodban hittem!”

Micha József Hakóhen Lebensohn (1828—1852). **Micha József Lebensohn** vagy ahogy nevének kezdőbetűi után nevezték: „Michal“, egészen másfajta költő volt, mint atyja. Őt már nem érintette személyesen a felvilágosodást ellenző fanatizmus problémája, amelyről atyja egy hosszú lére eresztett dramoló-

got írt (Hit és igazság). Michal gyermekkorától fogva modern nevelésben részesült és nem kellett Schillert a talmud fedele alá dugva olvasnia. Serdülő korában ő is Schillert kezdi fordítani, még pedig annyi művészi átérzéssel, hogy feltűnést kelt. De ahogy érni kezdett, csakhamar saját lábára állt és hű dalnoka lett korának és népének, Ciónnak és száműzöttjei szenvedéseinek.

Reakció és
romanticis-
mus.

A lelketlen reakció ostorcsapásai, amelyek a lengyel felkelés után egész Oroszországban a zsidóságot sújtották, romantikus álmok fellegráiba szorították az üldözötteket. Ezeknek a fellegráknak a tornyaiból elrévedezik a tekintetük Ción hegyeire, „ahol minden kö Isten oltára volt és minden szikla állványa az Úr prófétájának”. Mint mindig az üldözések idejében, most is a nagy múlt dicsőségével vigasztalódtak. A fiatal Micha József megértette az idő lüktetését és dalolt a Sulamitot szerető Salamon királyról, akinek a történetébe saját szerelmét öntötte bele, énekelt az agg Koheletről, akinek tépelődő kétkedésében szóhoz juttatja betegségéből eredő saját skepticizmusát, zengett Mózesről, a honfoglalóról, akinek meg kellett halnia, mielőtt az ígért földjére ért volna, Jehúda Haléviről, a nemzeti költőről, aki Ción romjain lehelte ki lelkét. És amikor a beteg ifjú poéta kitekintett a romantikus álmok fellegrájából és látta a világóceán hullámai között a hánykódó kis ága, amelyet a vihar a Libanonból a habok közt sodort, megszólí-

A lírikus
Micha
epikája.

totta a lombtalan bolyongót: „Hová a vészbe?
Hullámok árján, — Viharban árván, — Oh
mondd, nem félsz-e?“ — De a kis ágacska szo-
morúan felel: „Ha talajombul — Kitéptek orvul,
— Mit ér az életem? — Vigyen hát, hányjon,
— Vessen, dobáljon — A hab, a végtelen!“

Bizonyára gyógyíthatatlan betegsége borította
Micha József fiatal szemeire ezt a sötét, pesszi- A beteg
misztikus fátyolt. Fürdőről fürdőre ment gyó- Micha
gyulást keresni, de hiába. Berlin tavaszi ünnepét lirája.
ünnepelte, élet újjongott a metropolis utcáin és
az ifjú poéta, aki orvosságért jött ide, a pusztító
halált érzi bensejében, küzi szivéből szerelmé-
nek, Hannának a képét, mert „hogyan lakhat élet
ott, ahol halál?“ és siratja születését és megát-
kozza napjait: „Átkozott a halál, átkozott az
élet!“

Micha József huszonnégy éves korában felköl-
tözött a csillagok közé, amelyeknek titkait gyer-
mekes gesztusokkal kutatta egyik megható köl-
teményében. Haláláról fenséges gyász-allegóriát
írt legjobb barátja és tanítványa, a következő
nemzedék uralkodó poétája: Jehúda Gordon.

Gordon (1832—1890), mikor írói jubileumán Gordon.
tiszteletül aranytollal ajándékozták meg, tanúság-
tételre szólította írói tollát, hogy azt soha semmi
énnért, sem más egyéni érdekért nem adta el,
sőt a saját örömét és bánatát sem írta le vele,
hanem teljesen népének szentelte. De nem sza-
bad ezután a kijelentés után Gordon költészetét

**Gordon önvallo-
mása.** lebecsülni, aféle agitációs versekké degredálni. Mintha az ő poézise nem egyéni érzésekből fakadt volna, hanem közcélból! Ha így volna, akkor nem becsülnék még ma is Gordont mint a héber irodalom egyik legnagyobb poétáját. És nem érdekelné az ő költészete azokat, akiket az ő agitációjának célja nem érint többé.

**Gordon és
kora.** De sehol sem egyesül annyira a közérdek az egyéni érdekekkel, mint éppen a zsidóságban. Ha Gordon harcra szólítja tollát a gyilkos betű ellen, ha sikra száll a szellem helyett az írás szavát imádó fanatizmus ellen, ha a szatira töreivel fegyverkezik Izraél ellenségeivel szemben, mindez egyénileg, a legszorosabban vett egyéni érdekekben is érinti. Hiszen ő valósággal szenvedett a külső és belső vallási fanatizmus üldözései alatt, szenvedett a szabadelvű politikai éra alatt saját népének fanatizmusától és szenvedett a politikai reakció korában a gyilkos huligánoktól. Ha tehát akár epikában, akár lírában ezeket a szenvedéseket festi, a legegységesebb hűrokat pengeti és ez adja meg ezeknek a verseknek szívbe hatoló erejüket, ez az, ami ma is fel tudja kelteni érdeklődésünket a ghettó kis és nagy tragédiái iránt. Gordon efajta költészete nem a gondolkodás és tanulmány ideológikus termékei, az élet váltotta ki azokat a költőnek érzékenyen rezonáló lelkéből.

Gordon költészetében eleven kifejezésre jut mind a három korszak, amelyen a zsidóság az ő

életében keresztül ment. Ifjú korában ő is bele sodródott abba a romantikus áramlatba, amely Sue párisi rejtelseinek héber fordításaitól Mapó karmeli levegőjű prófétakori történelmi regényeihez vezetett. Gordon is bibliai tárgyú epikába fogott, feldolgozta Dávid és Micha romantikus szerelmi históriáját annyi bájos éretlenséggel és annyi naiv költőiséggel, ahogy csak egy fiatal, de igazi poétától telik.

A romantikus elbeszélő versek különben való- **Samuely.** sággal „divatosak“ voltak ebben az időben. A galíciai Samuely, aki mint lírikus is sok sikert aratott, egy egész kötetet adott ki tele bibliai tárgyú (Jákob és Ráchel, Mózes és Cipóra, Júda és Támár stb.), vagy a későbbi zsidó történetből merített (Bábel vizénél) romantikus históriákkal. És ezen a téren ő is, miként eleinte Gordon, Micha Józseftől tanult; amint hogy ezek a széphistóriák általában mind egy kaptafára készültek.

„Dávid és Michal szerelme“ után Gordon Dávid és Barzilai poétikus élet-párhuzamát írta meg. Barzilai nem vágyik a királyi palotába, inkább szívja a judeai mezők illatát és többet ér neki egy sároni liliom, mint a királyi hermelin.

De míg Gordon a judeai mezők illatától mámorosodott meg, otthon, hazájában új szelek kezdtek fújdogni, új trombiták harsantak meg, amelyek Gordont az álmok világából az élet csataterére szolgáltatták. **A humánus Oroszország.** Oroszország, ez a hétfalú Jerichó, sem tudott teljesen ellentállni az új idők harsogá-

sának, a jobbágyok felszabadultak, sok béklyó lehullt és a nagy szabadság-lakomából a zsidóknak is jutott néhány morzsa. A poéták a fantázia szemüvegén keresztül ezeket a morzsákat csodás, kifogyhatatlan kenyérkosaraknak nézték, a zsidókat elnyomó Oroszországban pedig tejjel-mézzel folyó második Kánaánt láttak, amelyért a zsidóknak le kell mondaniuk az első Kánaán minden emlékééről. Gordon belefűjt az új messiási kürtbe: „Ébredj népem! Oh, meddig szenderegysz még? Eltűnt az éj, ragyogva kél a nap!” És Oroszországban ismétlődik a régi németországi kép. Az írók beállanak az erőszakos felvilágosítás kürtösei közé, hogy előkészítsék, illetve érdemessé tegyék a zsidóságot az emancipációra. És minthogy itt az erős rabbinikus tradíció útjukba állott, a kitűzött cél érdekében gúnyt kezdenek űzni mindenből, amit az évezredek a szentség glóriájával vontak be a nép előtt. Egy galíciai héber újság már előzőleg hadat izent a talmudnak, a litván Kowner „balgaságok halmazá”-nak nevezi az egész rabbinikus irodalmat, Lilienblum, ki mint poéta is jó nevet szerzett, háborút hirdet az élők nevében a halottak ellen és kiadja a jelszót: „Háború a középkor ellen! Kiméretlen harc atyáink ellen! Irtó hadjárat a múlt ellen!” Gordon pedig, akit egy rágalom rövid időre fogházba juttatott, megírta cellájában a „Cidkijáhu a fogházban” című vita-versét, amelyben a megvakított király a prófétákat teszi felelőssé a zsidóság

Felvilágosítási harcok.

Kowner,
Lilienblum.

bukásáért, mert a testi erő helyett az erkölcsi erőt fejlesztették és a morált prédikálták, ahelyett hogy mint a Tyrteusok, buzdították volna a csatákat. Ezt a szemrehányást közbeszúrja Gordon egyik történelmi versében, „Oroszlán torkában” című, Jeruzsálem pusztulása korában játszó költői elbeszélésében is. Ez a vers egyébként tele van tüzes nemzeti érzéssel és némely részlete, mint pl. a judeai ifjú és az oroszlán küzdelme a római arénán, valóban plasztikus és művészi. Gordon itt is egy percig megfélemlítve művészi feladatáról, kifakad az Írás mesterei ellen, hogy nem tanították a népet tóra helyett sztratégiára. Ennek köszönheti szerinte, hogy Róma leigáztá, Titus „reájok taposott, porig alázta. — S vérüktől biborossabb lett palástja”. És „Ción hegyéről, Jehova templomából. — Viszik a kincseket a Capitolra, — Hol kérkedőn csillog Jupiter trónja”. Gordon irányversei.
Tóra és sztratégia.

És Gordon megfélemlít arról, hogy Jupiter trónja mégis összeomlott, hiába hirdették papjai csak a háború ígését, Jehova templomába pedig tisztelettel lépnek ma is a világ népei, fejedelmei s ma is áhitattal hallgatják a próféták zengő ódáit és a leviták szent zsoltárait. Titusz császárt, „az emberiség gyönyörűségét”, aki gyönyörködött az oroszlán fogai között vonagló emberi testben és a teátrum népét, amely a véres látványra örömben fuldokolt, elsöpörte a világtörténet fátuma, a judeai harcosok egyik poétáiivadéka pedig büszkén dicsőíti 2000 év után őseinek halál-megvetését

azon a nyelven, amelyen azok utolsó harci indulójukat énekelték. A rómaiak nyelve meghalt, a judai nyelv pedig ma is él. Sőt egy másik poéta:

Gottlober. Gottlober (1811—1900.) a nagy emancipációs világpörben Izraél örökkévalóságáról zeng a próféták nyelvén és büszke öntudattal vágja szemébe a világ nemzeteinek: „Nincs ijjas hadserege Izraélnek, nincs bosszúálló kardja, csak jogos pöre. Nép voltam, gondoztam árvát, özvegyet, idegent; nem gyönyörködtem ember és oroszlán viadalában“.

Gordon ghettképei. Gordon, minthogy szakítani akart a múlttal, nemsokára abbahagyta történelmi verseit és hozzáfogott a jelen festéséhez. Szinte programszerűen sorra veszi a vallási túlzásokat. És Byron érzelmességével és az orosz írók realiztikus leíró modorát egyesítve, feltárja a túlzásokból keletkező ghettóbeli tragédiákat, mindenütt kiéreztetve, hogy „íme, így pusztít az írás!“

Két árpaszem.

Egy szegény családot, amely nagynehezen összekuporgatta a husvétra való költségeket, fönkre tesz két árpaszem, amely az ünnepi kovásztalan levesbe esett. A rabbi kegyetlen ítélete szerint ki kell dobni az edényt is, az ételt is. A férj, a szegény Elipelet, el szeretne volna titkolni az egész dolgot, de a jámbor Sára válla nem bírta el a két árpaszem súlyát. Nagy perpatvar után elvált a házaspár. „Az asszony sirva elhagyta urát — S boldogult, mint a fészketlen galamb. — És Jeruzsálem pusztulása napján, — Midőn siralmat búg

száz méla hang, — A templomban az istenfélő Sára, — Könyezve gondol a régi boldogságra, — Az urára, ki régen úgy szerette, — S az édes, drága, apró gyermekekre. — És keservesen sirt és zokogott — És fuldokolva szólt: Én Istenem! — Két ember dűlta fel szent csarnokod, — És házam feldűlta két árpaszem!“

Két másik ember boldogságát megöli egy jod-^{A jod betű tövise.} betű tövise. A férj, akit a házasságra csak egy talmudtraktátus képesített, miután a kis hozományt megette, faképnél hagyja a feleségét. Egy derék fiatal ember beleszeret az elhagyott asszonyba és nagynehezen válólevelet szerez az amerikai hajóra szálló férjtől, de a rabbinus érvénytelennek nyilvánítja a válólevelet, mert a férj neve Hillel, jod betű nélkül van írva, vagy hogy magyarul is érthető legyen, mondjuk, hogy Hillel i betűjén hiányzott a pont. Az elhagyott asszony koldus kenyérre jut a jod betű miatt, amely a grammatika szerint itt fölösleges is, de a régi módu rabbinus nem tanul grammatikát, mert az már némi civilizáció jele.

Egy másik család otthonát és boldogságát tönkreteszi egy félórás út, amelyet a családfőnek ünnepkor megtenni nem volt szabad. Egy fiatal^{Ghettó-tragédiák.} asszonyt örök özvegységre kárhoztat egy modern rabbi kapzsisága. A ghettó reformálásának álmát hordozó József ben Simont a község vezetői börtönbe juttatják egy gyilkos helyett, akinek József ben Simon néven útlevelet adtak, hogy meg-

szökhessen. És Gordon megragadja az alkalmat, hogy egyúttal feltárja a talmud-iskolák, jesivák nyomorúságát és sötéttségét.

**Gordon
stílusreformja.** Ezekben a költői elbeszélésekben Gordon nemcsak új tárgyakkal, hanem új stíllel is gazdagította a héber költészetet. Minthogy nem bibliai korabeli, hanem mai életképeket akart festeni, nem elégedhetett meg a bibliai stílussal, a bibliai szókincssel, mint közvetlen előzői, hanem belevonta költői nyelvébe a talmudi szókincset, a rabbinikus kifejezéseket, fordulatokat, ami epikai verseinek elevenességét és mozgalmasságot kölcsönzött és egyszerűsége mind közelebb vitte azokat a közönség lelkéhez. Héber poétának még nem volt akkora olvasó publikuma, mint Gordonnak. És ehhez képest a hatása is eleinte általános volt.

**Gordon
nagy
csalódása.** Eleinte mondtam. Mert Gordon, aki előbb az állam zsidó iskoláiban, majd mint a pétervári „felvilágosodást terjesztő egyesület” vezetője, később pedig egészen tollának szentelve idejét, verssel és prózával szolgálta a felvilágosodás ügyét, élete zenitjén úgy érezte, hogy egész működése elhibázott volt, minden költői ideáljában keservesen csalódott.

„Kinek írok?” szól a hetvenes évekből származó egyik versének a címe. Mintha megbánta volna, hogy dalolt „felejtett dalt felejtett régi nyelven. — Oh, miért zendül dal a pusztaságba? — Oh, miért pusztult lelkem ifjusága? — Kinek kell dalom? Kinek, kinek zengem?” — Az öregekre már

hatni nem lehet, azok tovább hódolnak a betűnek, amelynek uralma ellen hiába állította csatasorba Gordon a satirikus époszok és törös szonettek egész hadseregét. „Céljuk kenyér és szent parancsolat, — Nekik minden ének átok és minden dal eretnek“. A fiatalokra pedig, akiknek Gordon és Lilienblum megnyitották a szemeiket, látni kezdték maguk körül az életet és miként Nyugat-Európában történt, itt is sorvasztóan hatott rájuk az új idő, mint a mellbetegekre az enyhe tavasz. Tágult tüdővel szívták a friss levegőt és a hirtelen változás, elhamarkodott, gyors lélekzés elpusztította zsidóságukat. „Előre törnek, törtetnek lihegve, — Ki tudja, meddig, meddig? hova? merre? — Tán oda, honnan vissza sohse térnek?“ És Gordon köszönti a közelből és távolból feléje bólintó magános, gyér kalászsokat, átöleli a kis csoportot, amelynek az ősi nyelv nem ódon és könnyes szemekkel dalolja nekik hatyúdaltait: „Ki tudja, hajh, Cion tar mezején, — Tán az utolsó költő vagyok én? — S ti vagytok az utolsó olvasók?“

Az „új kor“
hatása.

De a tar mezőn, a magányos gyér kalászsok között voltak, akik megéreztek egy közelgő fuvalmat, amely egész Európát átjárta és amely Oroszországban tomboló és pusztító viharra nővekedett.

A vihar borzalmas pusztítást vitt véghez Izrael táborában. Nemcsak az emancipációs reményeket gyilkolta meg, hanem Izrael fiainak ezreit

Reakció
Európa-
szerte.

is. De a vér megtermékenyítette a héber poézis talaját, amelynek sohasem volt talán olyan bő termése, mint az 1881—82-iki pogromévek után.

Smolenszky
és a
Hasáchár.

A „Hasáchár“, amelyet az orosz Smolenszky Bécsben szerkesztett és amelybe Gordon is sok verset írt, egy új jelszót tűzött lobogójára: „Ción“. A lap egyik programmpontja volt: „Harc a középkori sötétség ellen!“ És ehhez képest Smolenszky számos regényben festette a betű járma alatt

Brandstäd-
ter.

nyögő ghettó-életet, Brandstätter érdekes galiciai típusokat mutatott be versben és prózában és erős szatirával ostorozza a fanatizmust. Egyik legsikerültebb szatirikus verse a „halottak feltámasztása“, ahol a csodarabbit és a csodarabbiban való hitet teszi nevetségessé, egyszersmind pompás bemutatása a ghettó egyik együgyű típusának. Volt azonban a Hasáchárnak egy másik programmpontja: „Harc az új indifferentizmus ellen!“ A tüzesvérű Smolenszky harcot hirdetett a Mendelssohn iskolájából támadt és az emancipációs sóvárgás idejében Oroszországban is elterjedt irány ellen, amely a zsidó nemzeti létet nemcsak felál-

Örök nép.

dozta, hanem tagadta is. „Örök nép vagyunk“, hirdette Smolenszky és beledobta az ifjú lelkekbe Ción feltámadásának ideálját, az új messiási hitet, amelyet meg kell valósítani, nem a csodát várva, hanem természetes úton türelmetes telepítéssel és önfeláldozó kitartással.

De az ideált, amely Mapo és a többiek cíóni romanticizmusából merítette erejét és amelynek a

terjedő zsidó-gyűlölet egyengette az útját a nép szívébe, csak az 1881—82-iki rettenetes orosz zsidómészárlások érlelték meg teljesen. Egész Európában dühöngött a zsidó-gyűlölet, de sehol sem borított olyan gyászt a zsidóságra, mint Oroszországban, ahol a pogromok még a középkori zsidó-üldözéseken is túltettek. Az emancipációban hívő és bizó zsidók lesujtva bolyongtak Jákób házának romjai fölött. Izraél fiai kábultan tévelyegtek ide-oda, mint a viharban kóválygó galambok. Gordon az agguló poéta, aki fiatal korában, a ragyogó hajnal-pirkadáskor, a népekkel való testvériségre buzdított, most a fekete éjszakában megfogja lágyan a sötét gyászban zokogó Jákób leányát, „akit Chamór fia meggyalázott“, és együtt sír vele, vigasztalja, mint Goethe agg hárfása a szülői házból elrabolt Mignont. „Miért csügged lelked, Üdvöske hugom“? . . . „Jó így, hogy meggyaláztak, megkínoztak, — Lelkem türt szenvedést, kint évek hosszat, — Minden csúf gyötrést türtem, elviseltem. — És itt maradtam s még remélt a lelkem, — De szégyened viselni nem tudom, — Gyere hát menjünk, Üdvöske hugom!“ — „Menjünk!“ — zokogták ezren meg ezren szomorú refrénül a sötét éjszakában. „Gyere hát menjünk! Oh anyai házba — Nem vihetlek, hol boldog fészek várna, — Hisz árva vagyunk, jer hát bolyongjunk, járjunk, — Más vendéglakba térjünk be és várjunk, — Mig megkönyörül a vándorúton — Haragvó atyánk, Üdvöske hugom!“

Zsidó-
mészárlások
Orosz-
országban.

Gordon a
pogromok
után.

A cioniz- mus. Gordon nem adott választ a kérdésre, hogy hová? Csak el innen. Gordon nem vezeti az ő Mignonját a földre „hol citrom virul és aranyló narancsok izzanak“. De egy csapat fiatalember, amely már majdnem elszakadt a zsidóságtól, ott hagyta az egyetemeket és a főiskolákat, és egy zászló köré sereglett, amelynek felírása az volt: „Jákób házába jertek, menjünk!“ És elindultak és mentek makkabeusi elszántsággal az új honfoglalásra Ciónba. Nem fegyverrel akarták a földet meghódítani, hanem ekével és sarlóval, munkával és verejtékkel. A fiatal gyarmatosok könnyezve vetettek és ujjongva arattak. Mintha a sok évezredes álom valósággá vált volna. És a hullámozó kalásztáblákon kikeltek a héber poézis illatos margaréái és színes buzavirágai. Az első virágok, melyek igazi zsidó földből sarjadtak, melyek szabad ég felé nőttek. Zsidó ekék mélyedtek az ősi talajba és szántó vetők sok ezer éves ősi dalt daloltak a szent mezőkön. A héber nyelvet beszélni kezdték a családokban is, a holt nyelv feltámadt és megelevenedett apró gyermekek ajkán.

A kis csapat reményt öntött távollevő testvéreik lelkébe is és szárnyra kelt egy dal: „A remény“ (Hatikva), amelyet ezren meg ezren kezdtek énekelni: „Mig a szívek belsejébe — Zsidók vére forr, pezseg, — S Ción felé vágyva, égve — Tekintenek hű szemek, — Nem vészett el még reményünk — Ős-hazánkba visszatérünk“. Egy vándorpoétának Imber-nek a verse volt, aki a Wacht am Rheint is

A héber nyelv feltámadása.

áthelyezte a Jordán őrzéséhez; sok cionista éne- Imber.
ket szerzett még, de egyik sem fogamzott úgy
meg a szivekben, mint a „Hatikva“, amely mint az
ismeretlen Rouger de Lislenek Marseillaise-dala
gyorsan szájról-szájra szállt és valóságos néphim-
nusz lett. Az elnyomottak képzelete, önérzete
megújódott egy új nagy ideálban, amely tartal-
mat adott azok zsidóságának is, akiket a vallás
többé már nem érdekelt. A gerincek kiegyenesed-
tek, a lelkek nagy nyomás alól szabadultak fel, az
emancipációs sóvárgás helyébe lépett az önérzetes
„autoemancipáció“. A héber poéták nem lógtak A héber
többé a levegőben, termékeny, szilárd, dús talajt költészet
kaptak. Ción nem a mult nagy múzeumának meg- uj talaja.
könnyezett emléke volt többé, hanem a jövőd-
nek reményt ringató bölcsője. Igazi újjászületés
volt.

Gordon abbahagyta a ghejtó kinövéseinek os-
torozását. Skepticizmusa távol tartotta az új ra-
jongóktól, de a régieket sem bántotta többé. Kis
meséket írt nagy gyermekeknek. De míg régebben Gordon
a vallási tulzóknek arról a lángról példálódzott, meséi.
amelyet a fejedelem világításul rendelt, de egy
őrült felgyújtotta vele az egész várost — most a
zsidóság ellen uszított népnek mondja el a hetven
király sorsát, akik levágott hüvelykujakkal hever-
tek a zsarnok Adoni-Bezek asztala alatt és az
ebek harapták őket, mert elszedik előlük az étel-
maradékokat. És a hetven király hiába emel pa-

naszt Adoni-Bezecnél: „Ide helyeztél láncra verve,
— Hát hogy tegyünk szert eledelre?“

A poéták, kik ott hagyták a ghettót és kívülről
döngették évezredes falait, abbahagyták az ostro-
mot s a nagy elvesztett csata után halk léptekkel
visszamentek a ghettóba és kötözgetni kezdték
testvéreik mély sebeit. Nem zaklatják többé a
vallást kinövéseinek mutogatásával. Hisz látha-
ják, hogy a nép között épen Malbim-nak a nagy
rabbini kapacitásnak vallásos allegóriája terjed
és mohón olvassák az ódai lendületű mű strófáit
és refrénjeit: „Istennek hangja jár a fák között...
Istennek hangja lángokat lobogtat“ . . .

Lilienblum abbahagyta a „harcot az atyák el-
len“ és ahelyett vigasztalta a gyermekeket, „egyen-
gette az utat a száműzöttek visszatérésére“ Do-
liczky. liczky, Gordon hű tanítványa, először kétségbe-
esetten dalolta a bolygó zsidó dalát: „Vedd a bo-
tod, üzött zsidó, — Koldus-botod, az ezerévest,
— Ne ints búcsút testvéridnek, — Ne nézd: könny
ül szempilláin, — Körüled száz kigyó szisszen, —
Fuss csak, Kájin, Kájin, Kájin! — Fölötted száz
varju károg, — Csattog szárnyok, — sötét szár-
nyok: Kájin, Kájin, Kájin, fuss csak. — S dörg az
ég rád: nincs menekvés, — Nincsen nincs a nyo-
morultnak“. Később ő is megtalálta a menekvést
Ciönban. Lewisohn, Lewin, Mandelkern s a többi
közepes poéta is abbahagyta a küzdelmet „a söté-
tek“ ellen és daloltak az új világosságról, amely
Ciön felől sugárzott. Gottlober, aki azelőtt az

emancipációért lelkesedett versben és prózában, dalolni kezdett a madárról, amely szűk kalitkájából kiszabadulva visszazáll Ción hegyeire. És Kaminer, a híres orvos, aki már elejétől fogva ellessége volt az erőszakos felvilágosításnak és a pogromok előtt is azt követelte a héber poétáktól: „Daloljátok nekünk Ción dalait“, most a nagy vihar után, amely Izraél hajóin annyi rést ütött, maga is Ción énekesei közé állott és sajátos eredeti rimes-prózaszerű stílusával melegítette a szivekben a szeretetet az ősi föld iránt, és a lelkes, hős testvérek iránt, akik elindultak Ciónba, hogy felépítsék egy nemzet romjait.

De nemcsak a ghetto régi poétáit terelte új útra az új cióni ideál, hanem megtermékenyített új poétákat is, fiatal erejüket és friss életerőtől duzzadókat, akik már ebben az új májusi levegőben nőttek fel és amikor írni kezdtek, már százszorososan megnövekedett közönség figyelt a szavukra. A palesztinai gyarmatok szaporodásával a héber nyelv nemcsak a gyerek-szobába, hanem elemi és középiskolákba is bevonult mint tanítási nyelv; a héber nyelv megelevenítésére egyesületek alakultak mindenütt, ahol a zsidók nagyobb csoportokban élnek, héber napilapok viszik szét a híreket Palesztinából, Oroszországból és Amerikából a bur földig és Kináig. Nagy kiadóvállalatok alakultak, amelyek hetenként adnak ki új meg új héber köteteket. Nietzsche, Wilde, Maupassant, Verlaine megszólalnak héberül is. Viszont a héber

A cionizmus hatása.

A héber irodalom fellendülése.

írók és költők munkáit is fordítani kezdik az európai nyelvekre és a héber költészet visszafizeti az európai irodalomnak, amit tőle kölcsön vett.

Abban az esztendőben, amelyben Gordon meghalt, (1890), egy madárka kopogtatott kis csőrével egy odeszai ifjú ablakán; nem kalitkában volt, mint a héber költészet régi, elégiát-éneklő madarai, hanem szabadon repülve jött a Karmel ligetéből és hozta az arató testvérek üdvözlését, és a hírt, hogy az agg Libánon felébredt évezredes ál-mából. Az ifjú megértette a tavaszi éneket és nemsokára megjelent az egyik héber lapban „A madárhoz” című vers és alatta egy név, amely csakhamar csengeni kezdett minden zsidó fülbe;

Bialik. Bialik,

Bialik élete. Bialiknál fel kell jegyeznem kivételesen az életrajzi adatokat is. Mert ezek sok mindenre adhatnak magyarázatot. Egy kis orosz faluban, Radiban született (1873), atyja erdőfelügyelő volt és csak nagyon szegényesen tudta családját eltartani. A gyermek Bialik bizonyára sokat bolyongott a sűrű erdőben és legtöbbször egyedül, játszótárs nélkül, mert hiszen zsidó gyerek alig volt ott több és az erdő különben is rejtett misztérium a ghettó zsidó gyerekei előtt. „Gyermekkoromban én egyedül álltam (mondja Bialik egyik versében) — S mindig epedtem titkos csend után. — A mindenség-ből csak fényére vágytam — S az ismeretlent vágyva áhítám. — Rejtekhelyekben bújva leskelődtem, — Ugy néztem bele a világ szemébe. —

És megjelentek barátim előttem — S szívembe
ömlött titkaik zenéje. — S mennyien voltak tár-
sim, mennyien! — Minden fa-árnyék, minden kis
madár, — Az esti alkony, mely zsongva pihen — Bialik a
S a fákon süttö szelid holdsugár, — Minden bokor magányban.
az ösvényeknek szélén, — A naptól aranyló min-
den sarok — S titokzatos magányos kútnak mé-
lyén — Fény és homály, hogy játszva kavarog“.

Ezek a barátok hűségesen kísérik Bialikot egész
költői pályáján. Talán egyetlen héber költőnél
sem találjuk a természetnek olyan mély imádatát,
mint Bialiknál. A versei közt szétszórt természeti
leírások párjukat ritkítják az egész világiroda-
lomban.

És itt mindjárt el is jutottunk Bialik költői
nagyságának egyik legfontosabb tényezőjéhez. A
természet leírása a héber költészetben Bialiknál
található először a szónak legmélyebb költői ér-
telmében. A gheftó poétai századokon át a bib-
liából merítették minden természeti szemléletüket.
Az Énekek Énekéből tanulták meg, hogy a leány
orra hasonlatos Libánon tornyához, amely Da-
maszkusz felé tekint; Jesajásból tudták meg, hogy
mi a vihar és mi a felhő. Még Jehúda Halévi sem
kivétel ebben a tekintetben és míg szentföldi za-
rándokútján bele nem kóstolt a tengerbe és a vi-
harba, ő is a bibliát idézte, ha valamit leírni akart.
Sőt Gordon is filológiai levezetésekkel akarja meg-
magyarázni az est szépségeit. Bialik minden során
látszik, hogy közvetlenül szemléli és élvezzi a ter-

Uj elem a
héber köl-
tészetben.

Bialik ter-
mészet-
imádása.

mészet nyílt és rejtett szépségeit, és ez az, amiben Bialik első sorban renaissance-embernek mutatkozik.

De az egyedülvalóság gyermekkortól fogva, a magába zárkózottság bizonyos melancholiát öntött Bialik lelkébe. Ezt a melancholiát fokozták az életviszonyok. 1879-ben a szülei városba (Zitomir) költöztek. A zsongó eleven erdőből néma és kemény köfalak közé került a fiú, aki nemsokára, alig nyolc éves korában elvesztette édes atyját. Egyik versében leírja Bialik költészetének fejlődését. Az első mester, aki vers-dalolásra tanította, a tücsök volt, az inség dalnoka. Mikor atyja szegénysége miatt a szombatot hétköznappá süllyesztette, az asztalról hiányzott a kalács és a bor, a sárba belenyomott füstölő gyertyák körül két éhes gyermek köszöntötte szomorúan a béke angyalait, sirva szegte fel atyja a fekete kenyeret és a hét gyermek szombati dalokat énekelt és velük dalolt egyhangúan a tücsök is . . . Később anyja özvegységre jutott, a gyermekek árvaságra, Árvaság, a kereset minden forrása kiapadt, a világ üres lett inség. és árvaság és özvegység volt, ahova szeme pillantott, a ház falai is sirtak halkán és minden sarok részvéttel hallgatott. „Istenem — sóhajtott az asszony — támogass meg, hogy el ne essem, özvegy vagyok, oh tápláld kis madárkáimat, mint az apró férgeket, hisz olyan erőtlén vagyok!” . . . És az asszony kivitte a piacra erejét és véré, egész nap futkosott a kosarával, és este hazajött agyonhaj-

szólva, fáradtan és leült varrni kis gyermekeinek. Hajnalban felkelt és dagasztott és minden gyúrásnál sóhaj szakadt ki szívéből. „Világ ura, erősíts meg és támogass meg engem, olyan gyöngye az erőm, hiszen csak asszony vagyok“. „És szívem súgja — s tudom biztosan, — A tésztába könnye csepegett — S reggel, ha szétosztá a kenyeret — Mohón nyeltem a könnyes falatot — S anyám sírása csontomba hatott“.

Semmi túlzás nincsen ebben a leírásban. A fekete Orosz
hír Oroszországban az ilyen fekete nyomorúság zsidó
mindennapi. Ismerjük ezeket a sötét képeket Pe- nyomor.
rez és Sálom Asch novelláiból is. Bialik nagyon
közélről nézte ezt a képet, ez a kép mintegy reá-
rajzolódt a lelkének kamarájára és azóta a me-
lancholiához mélységes fájdalom járult, amely
Bialik természetlátásának is különös színt adott.
Az erdő szemlélésébe belevegyült az egyedülvaló-
ság szomorúsága, az édes anyja imádatába bele-
szólt a nyomor fájdalma. És az imádatnak, oda-
adásnak és a fájdalomnak, melancholiának ez az
összetétele adja meg Bialik költészetének alaptó-
nusát. Nem az ismert és sokszor igazságtalanul
kigúnyolt világfájdalom ez, Bialiknak nem a világ
fáj, hanem ő maga. Nem hályog van a szemén,
amely sötétnek mutatja a mindenséget, hanem egy Bialik
különös prizma, amely a dolgokat elemeire bontja költői
és a legmélyebbre enged tekinteni. És ez a látás látása.
az, amely a legszubjektivebb forróságokat hirtelen
az objektivitás jegével hűti le. Ez a szemlélés az,

amely a tavaszi olvadás alatt meglátja a téli avar rothadását és a leggyönyörűbb remények serlegének alján megpillantja a meg nem valósulás keserű ürmét.

Az ifjú Bialik a valazini nagy jesivába kerül és átadja a lelkét a régi századok alkotásainak, különösen az agáda legendás részei lelkesítik; a zsidó fantázia csodás termékei között látja népe feiemelt fejét, amint büszkén az ég felé tör és a szíve bizni kezd, hogy „ez a féreg-nép legyőz még óriásokat“. Bialik, mint Achad Haam, a zsidó filozófus, akivel ma is együtt működik, meg van győződve, hogy a zsidóság fentartója nem a szociális elszigeteltség, amelybe a népek gyűlölete kergette, hanem a zsidó tanban rejlő etikai erő. És ódákat zeng a Beszhamidrásról, az ódon tanházzól, amelynek talmud-éneke a szíve mélyébe hat; és Bialik a természetében rejlő odaadással és imádatlalt csüng a szent foliánsokon, de imádatába itt is belevegyül a fájdalom, a leghevesebb rajongásban vállaira teszi hideg kezét a realizmus és a költő látja, amint ezek a fiatal emberek, akik életüket és ifjuságukat áldozzák fel a zsidó tannak, elhervadnak dohos falak között, s „szemük, mely minden látásra termett, im' elhomályosul és semmit se látott . . .“

Bialik zsidó világ-felfogása.

És ezzel eljutottunk Bialik költészetének legjellemzőbb sajátosságához. Bialik igazi lírikus; és rajongó lírikus akkor is, ha objektív költészet terén mozog, mert az ő rajongása nem szalmaláng-

Epikai líra és lírai epika.

felbuzdulás, amelytől könnyen lehet szabadulni, hanem a lelke mélyén gyökerező sajátság, amely szinte meggyőződésé, világfelfogássá alakul. Viszont nem tud szabadulni legliraibb és legrajongóbb perceiben sem bizonyos fájdalmas objektivitástól, ami a lírai verseinek is sokszor objektív alaptónust ad. De azért még sem lírai kompozíciók az ő versei, hanem az ő látása, az ő szemlélése, az ő magába mélyedése ilyen.

Bialik egész ifjúságát a jesivában temette el és a jesiva költészete kíséri egész életén át. De nem feljáró lélekként, amint hogy jesiva=versei sem sirvirágok. Bialik világfelfogásában a jesiva mint a zsidóság legelevenebb és legéltetőbb organuma él. „Oh ismered az ősi csodaforrást, — Megölt testvéríd, melyből meritének — Erőt, hatalmat, szenvedések napján, — Hogy újjongjanak a halál elébe? . . . Oh testvér! — ha ismerni akarod, — A tanulás ódon házába menj! . . . És tudd meg, testvér, — Csak kis üszök az, — Csodásan óvott maradéka — A szent nagy tűznek, örök tiszta lángnak, — Mely őseid oltárán lobogott . . . S ki tudja, tán a könnyeiknek árja — Sodort bennünket ide partjainkra, — Imájuk értünk szállt az égbe — És halálukkal ránk hagyták az életet — Az örök, örök életet“ . . .

És az a profétai pátoossal telített hang, ahogy Bialik a zsidóság szelleméről és a zsidó mult kincseiről beszélt, új volt és meglepő. A héber költőtől megszokták, hogy szinte hivatásszerűen „fel-

Bialik a
jesivában.

A legzsidóbb héber
költő.

világosodott“, aki küzd a „sötétség“ ellen. A héber költőknek Voltaire óta a „felvilágosodás, Ég leánya“ volt az ideáljuk. Láttuk, hogy a tehetséges poéták is, mint Gordon, Doliczky, Brandstädter, szükségesnek tartják, hogy a ghettó ellen harcoljanak, és a tradíció kinövéseinek ostromozásával megsértik a héberül olvasók színe-javának érzékenységét. És íme jön egy költő, aki megüti az évezredek húrokat, amelyekről egykor ez a prófétai ige zengett: „Mert Ciónból indul a Tan és az Ur szava Jeruzsálemből“. Igazi zsidó verseket hallottak a zsidó nyelven. Verseket, melyekből meleg szeretet és tiszta rajongás árad a zsidóság és szellemi javai iránt. Ez magyarázza meg, hogy Bialik bámulatos gyorsasággal hódította meg a zsidó lelkeket és örökre bevonult a zsidó szívek mélyébe.

Bialik hatása.

Bialik a legzsidóbb héber költő. Nyomában egész költői iskola támadt, amelynek poézise zsidóbb a régi spanyol héber iskolának és utódainak költészeténél. Valami mély, szeretetteljes családi melegség ömlik el rajta. Megindító hűség és ragaszkodás az ősi fészekhez, melynek romjait is simogató lágy szeretettel ölelik át. Odabújnak az ősi anya ölébe és lecsókolják szeméről a könyvet, arcáról a redőt, ruhájáról az évszázados port és gyász-hamut. A ghettó félszegzéseit és kinövéseit nem nevetik ki többé, hanem igyekeznek azokat megérteni és megértetni, amint azt minden modern író teszi, ha az élet menedékhelyeivel kerül szembe. Bialik költészetében megismerjük és

Modern héber költészet.

megértjük a gheftó fiait, megérezzük a lelkükben rejlő és egész lelki életüket mozgató misztikus rugóerőket. A titokzatos útvesztőkbe beleőrülő kabalista, a tudóvészben elpusztuló vándor talmudtanító és a hajnaltól éjjelig görnyedő „nagyszorgalmú” talmudista, mind elvonúlnak előttünk abban a lágy bársonypalástban, amelybe a poéta testvéri szeretete burkolta őket.

Bialik jesiva=versei között a legnagyobb szabású a „Talmudista”, amelyet méltán a világirodalom legszebb és legmaradandóbb költői kincsei közé sorozhatunk. Bialik Talmudistájáról külön tanulmányt kellene írni, hogy dús szépségeit minden oldalról megvilágíthassuk. Az iskolai esztétikának minden esetre fejtörést okozhat, hogy melyik műfaj keretébe illessze Bialiknak ezt az alkotását. A Talmudista különálló műfaj. Se tiszta líra, sem tiszta objektív költészet, hanem a kettőnek csodálatos vegyülése, amely úgy hat, mint valami különös természeti jelenség. Aki száraz lélekkel áll meg a Montblanc előtt és fürkészi a hibákat: itt egy fölöslegesen kiálló sziklatömb, itt egy bántó barlanghézag, — az Bialik Talmudistáján is fog találni kritikára valót; de aki át tudja adni fogékony lelkét a természeti mélységek élvezetének, sohasem fogja elfelejteni azt a képsorozatot, amely a Talmudistában mint valami hegyi panoráma vonul el előtte.

A milieu-kép a talmudisták sivár életéből, a talmudista útja hajnalban a jesiva felé, a Beszhamid-

A «Talmudista».

Körképek a jesivából. ras ébredése, a talmudének leírása, az esti szün-
kület a tanházban, a talmudisták kivonulása a me-
zőre, az öregek, kik megállanak és áhitattal hall-
gatják a talmudista tanulását, a talmudista ábrá-
rándozása a jövőjéről és a jesiva ősz vezetője, aki
visszagondol elhervadt ifjúságára: mind olyan ké-
pek, amik felejthetetlenül belevésődnek az olvasó
lelkébe és magukkal ragadják láthatatlan mélysé-
gekbe. És mélységes zene árad ki a versből, min-
den dalol és hatalmas szimfoniába olvad, a talmu-
dista, a költő, a levegő, a Beszhamidrás ódon fa-
laival együtt. Ha a talmudista tipusa valaha ki-
veszne az életből, Bialik versében örökké élni fog,
mint Shakespeare művészetében az emberi ti-
pusok.

És Bialik úgy rajzolta meg a talmudistát, ahogy
csak igazi zsidó művész ecsetéből kerülhetett ki,
Ennyi gyöngédséggel még senki sem simogatta
meg a jesiva fiának sápadt, hervadozó arcát. Eny-
nyi kiméletességgel még senki sem tárta fel a je-
sivaélet sebeit. Kiérezzük minden sorból a nagy
csodálatot és elragadtatást, amely a fájdalomnak
valami misztikus csengést ad, kiérezzük a szív és
az ész gyötrelmes tusáját, amelyet megilletődés
nélkül nézni nem lehet. Így rajzolja lágy tonusá-
val Struck a ghettó szenvedő alakjait, így örökíti
meg vonalaik művészi szépségeit a rajongó Lilien.

Bialik
szerelmi
versei.

Azok az alapvonások, melyekre eddig mint Bialik
lik költészetének jellemző sajátosságaira mutat-
tam rá, megtalálhatók a költő többi verseiben is.

Szerelmi lírájának is a fájdalomtól megtépett imádat az alaptónusa. A szerelmi mámor serlegének tükröző fényében megpillantja feldúlt arcát és fiatal ártatlan világának romjait. „Egy szent világot adtam testedért.“ Sőt Ción=verseiben is áttöri az újjongó reményt a sötét skepsis. Ott járt a költő a kármeli hegyeken és a „Remény kapuja“ zsidó aratói között. Láttá, hogy „ébred álmából az agg Libánon“, látta „Hermon bércén harmat ragyog“. Bialik szentföldi útja diadalút volt, mint nyolcszáz évvel ezelőtt Jehúda Halévié. De míg Jehúda Halévi csak romokat talált, ahol utolsó keserves sirámaival zenghetett el, Bialikot új élet köszöntötte minden felé, a lelkes zsidó gyarmatosok ajkairól hallhatta saját Ción=verseit: „Ki gunyolódik? átkozott legyen! — Mentsétek meg viharvert népetek! — Már visszhangzik a messze bérceken — Is-
 tennek hangja: Jertek, jöjjetek!“ Mégis a „daloló hajnalvárók“ között is arra gondol, hogy „ha szí-
 vünk öröme még elborul — és felhők szárnyán szállnak gyászdalok“.

Ciónidák.

Bialik
szentföldi
útja.

Bialik sokoldalu költészetében külön fejezetet alkot „A harag dalai“ című ciklus, amelyet az oroszországi zsidómészárlások alkalmából írt. Bialik páfosza itt prófétai magasságokig emelkedik. A régi zsidó próféták hangja ez, amely majd mennydörög, majd ellágyul, majd ostromoz, majd meg símogat. A tehetetlen Jób lázadása isten ellen. Jeremiás rettentő kifakadása Jeruzsálem romjain. És a misztikus Ezekiel szava, akire az Ur halkan

A harag
dalai.

Bialik
profétiz-
musa.

rát teszi a kezét és vezeti a látomások helyére. Nem a divatos realizmus az, ami a „harag dalai”-ban nyersségével megrendít, hanem az ő ember naiv nyíltsága, amelyben lágyság és erőteljesség, szeretet és kegyetlenség váltakozik. És azok az elemek, amelyek a „harag dalait” olyan félelmetessé, olyan borzongatóvá teszik, a próféták szózataiból mentek át a zsidó nép fantáziájába. A próféták könyveiben is sir az Ur rejtekhelyeken, a nap vörös vérfolttá válik, az Ur elindul nagy kardjával, — amint hogy a prófétákból szívta Bialik a lelkébe azt a szimfonikus hangot, amelyet semmiféle más költészetben nem találunk.

Cserni-
chovsky.

Bialik antipodusaként szokták emlegetni a krimi Saul Csernichovsky-t. De a két költőnek tulajdonképpen egymáshoz semmi köze. Könnyű volt a látszat után ítélve megállapítani, hogy míg Bialik imádja a Beszhamidrást és az ősi tant, Csernichovsky egészen elfordul tőle és a görög isteneket imádja. Sőt némely kritikus cikkéből azt a benyomást nyerhetjük, mintha Csernichovsky csak ellenverseket akart volna írni Bialik verseire. Pedig Csernichovsky egész, önálló költő, aki a héber irodalomban a legelső között foglalhat helyet. Az ő költői egyéniségének legerősebb oldala nem azok a tendenciózus „zsidó-ellenes” versek, amelyek az egyik táborban megbotránkoztatást, a másikon féktelen örömet keltve, a legnagyobb népszerűségegre tettek szert. Rámutattam Gordonnál, hogy már ő és kora izent hadat a rabbinikus tra-

Cserni-
chovsky
és Gordon.

diciónak a zsidóságban, sőt Gordon a prófétizmust is megvádolta a zsidóság elsatnyulásáért, tehát ebben jóval megelőzte Csernichovsky menyörgéseit. Csernichovsky lirával akarja elérni azt, amit Gordon epikával akart. Ami Csernichovsky-nak a héber poézis pantheonjában (Csernichovsky-nak bizonyára jobban tetszik a pantheon, mint a Szentély) örök helyet biztosít: az az ő dalköltésze. Ő képviseli a modern héber költészetben a dalt, az egyszerű, bensőséges, szívből fakadó, de rüti és bájt árasztó, könnyed dalt. Évszázadokig nem volt a héber költészetben igazi dalköltő, aki dalolna, „wie der Vogel singt“, és Csernichovsky izig-vérig az. Nadzsara volt még ilyen a XVII. század elején, de Nadzsara a bibliából merítette ihletét, míg Csernichovsky az életből merít. „Már régen mást ölelek én — És ő is mást ölelget, — De hogyha dal kél ajkamon, — Mégis csak róla zengek“. Csernichowsky előtt nem találunk ilyen könnyű és közvetlen strófákat a héber irodalomban.

Csernichovsky
mint dalköltő.

J. L. Perez, a legnagyobb héber és zsargon prózaíró, szintén kiadott fiatal korában egy kis héber dalos füzetet, amely közvetlenségével és finom légyságával új utat törhetett volna a héber költészetben, de talán mert külsőleg olyan szerényen lépett fel, szinte nyomtalanul tűnt el az akkori meddő gheftó-harcok között.

Perez
dalai.

Egészen más is volt a levegő, amelyben Csernichovsky nevelkedett. Mint jómódú krimi szülők

Csernichovsky
és Bialik.

gyermeke nem ismerte a ghetttó-élet nyomorúságait mint Bialik, és nem szívott magába az anya tejjel keserőséget és melancholiát. Szabadon nőtt fel, túl a Beszhamidrás határán. Bialik a valazint jesivában írja első verseit, Csernichovsky a heidelbergi egyetemen. Bialik ifjúkori olvasmányai a talmudi agáda s a misztikus kabbala, Csernichovskyé Shelley, Burns, Richard Dehmel, Alfred de Musset. Bialik fiatal lelkét átítatja a beteges fájdalom, Csernichovskyét az egészséges életöröm. Bialik bágyadt szemei egy szomorú ködfátyol mögött szemlélik a mindenséget, Csernichovsky lángoló szemei úgy néznek a világba, mint lobogó ünnepi fáklák. Őt csak az ihleti meg, amiben életöröm erjed. A Nekár partjának ép úgy tud örülni, mint a Jordán vidékének, és a heidelbergi korcsmáros kis leánya ép úgy tüzei dalra, mint Hebron mosolygó rózsája. És ugyanazokkal a nyitott nagy szemekkel, amikkel a leány szemébe néz, mélyed bele a természet szépségeibe. És a természet is csendes, halk kis dalokra ihleti. Egy-két ecsetvonással megrögzít egy egész tájképfantáziát. „Titokzatos mélységes éj, — Halk titkokat susog a lomb, — A ködös sötét hegyeken — Féllelmes óriás bolyong“. — És talán a költő maga sem veszi komolyan, amikor „érzi örök idők vérző sebé“. Csernichovsky lelke nincs erre be rendezve. Sokkal jobban van ő otthon, „Midőn az égen alkony pírja leng, — Álmodva jár a hold és néma a csend, — Mint varázsló félelmes serege

Életöröm
és életerő.

— Gyűlnek a felhők árnyakkal tele“. Vagy amikor Heineként elviszi a leány nevét a dal szárnyain és elrejtí az idők határain túl. És a leánynevek Csernichovskynál is gyorsan változnak. A tenger mellett elegiát dalol és irigyl a habokat, „Nappal a nap csokolgatja sugarcsóktüzével. — Tűkos szárnya alá rejti halk sötétség éjjel. — Járnak forró délöveken s örök jeges szirten, — Ölelkeznek vágyva némán — gyengéd szavuk nincsen. — Szerelmesen odabujnak olykor hegytövéhez — S elváláskor fájdalmat, bút egyikük sem érez“.

Ilyen a Csernichovsky temperamentuma. És ez nyilatkozik meg a zsidósághoz való viszonyában is. Ami idillikus, ami bájos a zsidó életben, megragadja a lelkét és dalt fakaszt belőle. Amire Bialik csak mostanában, nyugodtabb élete napsugaras delén akadt reá, a zsidó népköltészet világi motívumait Csernichovsky már egész fiatal korában is felhasználta. Csernichovsky lelke tele van zsidó gyermekkori emlékekkel és Csernichovsky a férfiú is szívének minden szálával a zsidósághoz van kapcsolva. De természetes, hogy szeretné a zsidóságot a maga formájára átalakítani. A Cionizmus ideálja ép úgy lelkesíti, mint Bialikot. De még Bialik a zsidó jövőt és erősségét a zsidó tanban látja, Csernichovsky arról dalol, hogy „felvirágozik népem is majd, — Új életre éled, — Leveti a rabbilincset, — A sok ezredévet. — Él, virágozik, szeret, alkot, — Felpattan a börtön, — Nem sóvárog föl a mennybe, — Élni fog a földön“. — Cser-

Csernichovsky
a zsidó.

Világi
népdalok.

**Apollo
szobra előtt.**

nichovskyt nem büvöli el a mennybe néző talmudista hajnali talmudsíráma. Chanukaéji fantáziájában a zsidó ősök, mint Arany viziójában a régi magyarok, megdöbbenve látják, hogyan satnyultak el az ivadékaik. És Csernichovsky szerint mindennek a prófétizmus és a rabbinizmus az oka, mert a „hit-kibővitők“ ahelyett, hogy a zsidóság testi erejét fejlesztették volna, arra szoktatták, hogy mindig csak az égre nézzen fel. Ezért követeli a zsidó vallás teljes revízióját, az összes zsidó értékek átértékelését. És áhitattal borul le Apollo szobra előtt és elpanaszolja, hogy „vénhedt a nép, megvénhedt istene, — Az eltemetett vágyak gerjedelmek — Száz nemzedéknek sötét tömlőcésből — kiszabadulnak, életre kelnek. — Fényt, fényt áhit bennem minden ideg, — Minden csepp vérem életért liheg, — Fényért és életért . . . És eljöttem elébed . . . Imádom az erőt, az életet. — És minden kincset, melyet elraboltak — Mindenható nagy istenem kezéből — Sugárt kerülő rothadt élőholtak; — Hős Kánaán-vívók istene volt, — ki népével sivatagokba nyargal — És megköltözték imaszíjjakkal . . .“

Nincs okunk, hogy ezért az Apolló-imádó verséért zsidótlansággal vádoljuk Csernichovskyt. Amint hogy Heine és Ady Páris-imádása sem hazaárulás. Csernichovsky nem zárta be maga mögött a ghettó ajtaját, hanem be akarja lopni a fényt, az életet Apollo templomából a ghettó homályába. Csernichovsky nem érti meg a nagy

fentartó erőt, amely a zsidók hadi elgyengülésében rejlett, nem ismeri fel a nagy hatalmat, amelyet a zsidóságnak épen az adott, hogy a fegyver népe helye „az írás népe” lett.

Nietzsche szellemében dörög a passzivitás ellen és átoknak mondja azt a mérhetetlen hódítást is, amelyet a zsidóság a keresztény vallás megteremtése által az egész világon tett. „Ösvényemen tévelyg a gyalgó ember, és első vagyok, ki hozzád visszatér” — mondja Apollónak a zsidó. De hogy milyen Csernichovsky istene, azt leírja egy másik versében, a „hamis próféta látomásai”-ban:

„S ha kérditek: ki hát Urad? — Vezess el istened felé. — A földön él ő, nem a mennyben, — S a föld, a föld az emberé. — Ha láttok szép fát, zöld mezőt, — Magas hegyet, kis patakot, — Hol hús és vér s élet rezeg, — Imádjátok, Isten van ott. — És gyermeke a Végtelenség, — Vágy, munka, szenvedély, erő. — Nem szellemeknek Istene, — A szív Istene ő.

Csernichovsky
panteiz-
musa.

Ime a kabala és Spinoza panteizmus, amelyet a zsidóságban a chaszidizmus is diadalra juttatott.

Bialikon és Csernichovskyn, e két kifejlett hatalmas egyéniségen kívül, csak futólag emlékeztünk meg a mai héber költők nagy gárdájáról, többé-kevésbé tehetséges tagjairól. A héber költészet sem lehet kivétel abban a tekintetben, hogy ne mutakozzék túltermelés a versírás terén. Mint minden iradalomban, itt is több a versíró, mint

a poéta. Viszont nem fukarkodott a természet Steinberg. igazi talentumokban sem. A fiatal Steinberg már mint kész modern poéta lép föl s olyan hangokat üt meg, amelyek csak a legdifferenciálódottabb lélek mélyéből fakadhattak. Költészete plasztikusan állítja elénk az élet és a halál örök nagy szimboliumait és ezeknek küzdelme és ezer változata érdekli a legjobban. „A Halál dala“ csupa csendes rezignáció. „Hárfa a világ, hangjai a lelkek, — Az élet szép csodás, isteni dal — S ha elszakad egy hang összhangzatából, — Az örök sötét némaságba hal“ . . . Mintha valamely chaszidikus műben olvasnánk. Sokszor azonban kifakad a szívéből valami fiatal keserűség és lázong. Aki már állott némán és tehetetlenül az élet süket, hideg köfala mögött, sirva olvashatja Steinbergnek „A fal mögött“ című versét. „És meggyülölve s megkívánva — járunk körüle szomorun — És rádőlünk a sziklafalra — És kopogunk a nagy kapun. — De nem hallgat meg senki, senki, — Zsibongva zúg az áradat — És szűk nyíláson, szakadékon — Bus szemünk be bepislogat. — És míg vágyak szomjúsága éget — És gyötör tüzes fájdalom — Szétzúzzuk fejünk átkozódva — A néma, süket köfalon“ . . .

Steinberg a fiatalabb gárdához tartozik, de vanak nála is fiatalabb héber poéták. Az egészen
 Katzenelson, Fichmann, Cahan stb. dekadens Katzenelson és Senéour, a régi nyomokon járó Fichmann, a nagyon is termékeny Jákób Cahan, és végül a legfiatalabbaknak egész hosszú

sora, akik még csak tegnap kerültek ki a középiskola, vagy a chéder padjai közül. És ha nincs is még sok mondani valónk róluk, egyet lehetetlen észre nem venni, azt, hogy a héber nyelv napjainkban olyan természetes kifejező eszköze lett a poétai kiadásoknak, mint bármelyik más élő európai nyelv. Ezek a költők nem szótárral a kezükben írják héber verseiket, hanem uralkodnak a nyelven, amely él és fejlődik.

Mekkora út volt is az, amelyet az új héber költészet a legutóbbi ötven év alatt megtett. A múlt század közepén a héber poéták fő fóruma a „Kochbe Jicchak“ c. bécsi héber folyóirat lapjai voltak. Ezek a lapok ép úgy hemzsegték a naiv dilettantizmustól, mint annak idején a „Measszef“. Munkatársai ép úgy faragták a különböző mintákra a héber verseket, mint maga a szerkesztő, M. E. Stern. Ma az életerős költők és prózairók egész gárdája sorakozik az élettől duzzadó odesszai „Hasilóach“ körül, amelynek irányítója és büszkesége a legnagyobb héber költő: Bialik.

Csak egy poéta-csoportról akarok még megemlékezni, arról, amely hozzánk oly közel áll: a magyar héber poétákról. Mintha egy bizonyos geografiai elszigeteltség távol tartotta volna mindig a magyarországi hebraistákat a köröskörül támadó héber irodalmi mozgalmaktól. A magyarországi héber poétákat sohasem lehetett az iskolák keretébe szorítani. Mikor az egész világon mindenütt Wesel éposza mintájára faragták a héber verse-

A Kochbe
Jicchaktól
a Silóachig.

Magyar
héber
költők.

Lewisohn. *ket, a magyar Lewisohn héber ódát ír a költészetéről, melyben legfőlebb a biblia hatása érezhető. A 19. század második felében a Budapesten élő Bacher Simon, Bacher Simon, Bergel. mint az akkori divatos héber poétáknak. Bacher lírai versein kívül a magyar zsidó viszonyokat tükrözőteti költészetében. Mintha a magyar költészet elzártsága a magyar héber költőkre is kiterjedne. A kaposvári Bergel József 1871-ben héber vers- Bolgár. kötetet ad ki új metrumra. A ma virágzó Bolgár teljesen a maga útján jár, mély tónusú versein egyetlen héber költő hatása sem érezhető és ha magyarra fordítjuk, azt hisszük, eredeti magyar verseket olvasunk. Az ifjú Holder József mint Kova- Kova- Feuerstein. mint pompásan zengő jiddis verseiben. Végül a legfiatalabb magyar héber poéta, Kova-Feuerstein, Ady formáit viszi belé a héber irodalomba, melyet új formákkal, új hangokkal is gazdagít.*

Az az erős összeforrás, amely nálunk a zsidóság és magyarsága között kétségtelenül megállapítható, a magyar héber költészetben is kifejezésre jut. És ez egészen speciális jelenség.

Nincs európai nyelvű vers, amelyet annyiszor ültettek volna át héberre, mint a Hymnust és a Szózatot.

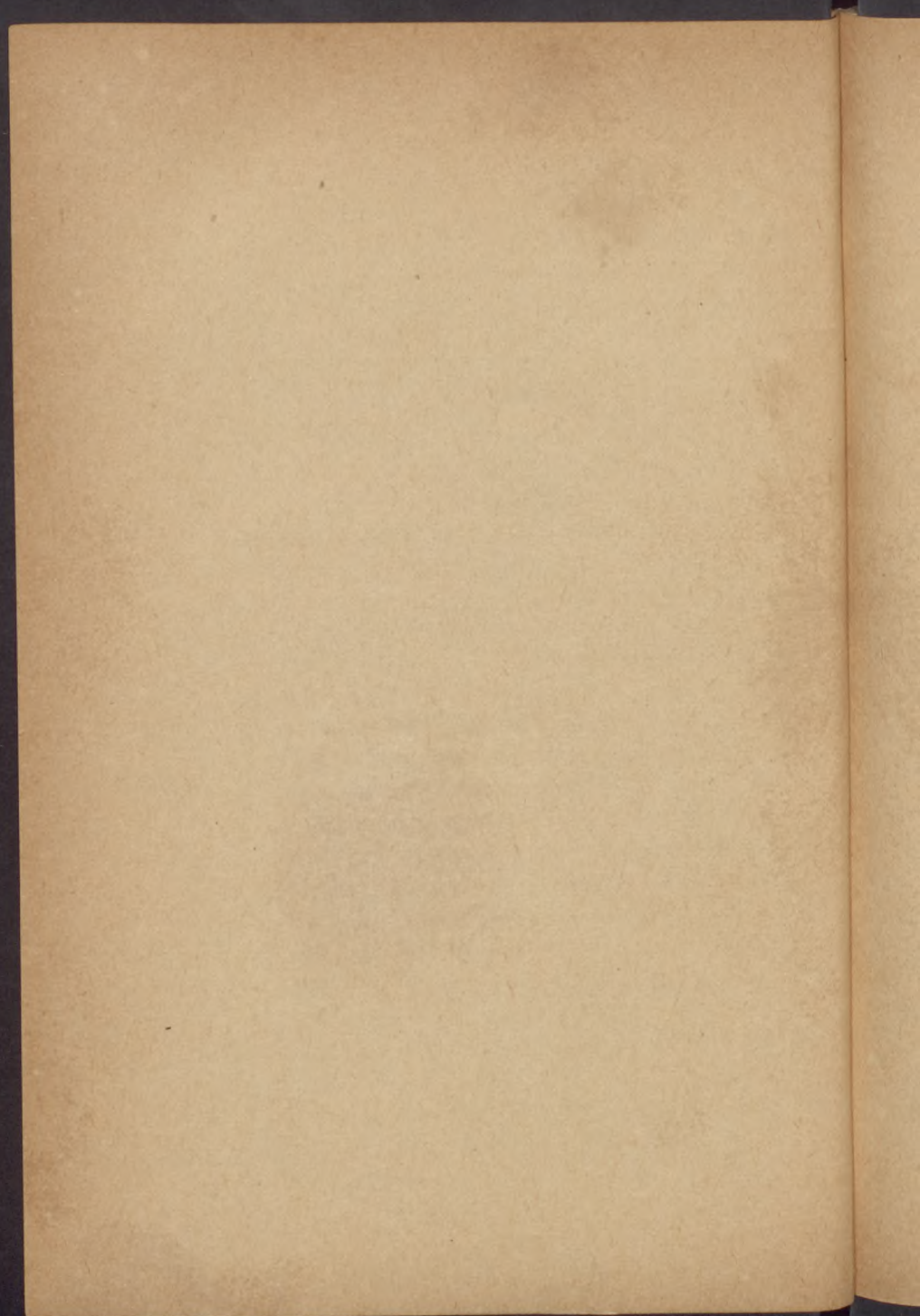
Magyarországi héber költők.

Adalék a héber költészet történetéhez.

---

*Felolvastatott
az Izt. Magyar Irodalmi Társulat
1918. februári estjén.*

Magyarországi héber költők.

Mikor 1914 forró nyarán végigszáguldott az országon az akkor még nagyon romantikusan hangzó szó: „Háboru“, a magyar főváros utcáin néhány csapzott haju fiatalember járt-kelt idegesen, türelmetlenül. „A varsói Hacefirának küldött kézirat féluton reked“! „Az odesszai Hasi-loachtól jelzett vershonorárium már meg sem érkezhethet“! A sok hideg diplomáciai viszony megszakadása közben egy kis rajongó társaságnak a világ minden szélébe szétszaladó szálai is elszakadtak. A Budapesten, Bécsben, Berlinben és Jeruzsálemben élő héber poéták és a központi hatalmak országainak héber olvasói nem kaphatták többé Oroszországból héber folyóirataikat, heti és napilapjaikat. Nemsokára pedig jöttek még szomorubb hírek. A krakkói „Hamicpe“ beszüntette megjelenését, mert öreg szerkesztője is bevonult. Itt is, ott is, nálunk és ellenségeinknél, válságba döntötte a héber sajtót a háboru. 'Az örök békét hirdető zsidó próféták utódai is fegy-

vert fogtak, némelyikük elnémult a csatatéren, némelyikük pedig pogány „Tyrteusként buzditá a csatát“. A mi magyar héber poétáink közül Bolgár Mózes dr. az első mozgósítás óta a frontok tüze alatt áll. Kova-Feuerstein Avigdor pedig egy évi frontszolgálat után fogságba esett. Hadd emlékezzünk meg e nagy időkben a mi Izr. Magy. Irodalmi Társulatunk fóruma előtt magyar héber poétáinkról, az időkben meg térben távollevőkről és közellevőkről, akik küzdöttek értünk és szenvedtek értünk. Holder József egy dedikált héber verset küld „a mi magyar héber költőinknek, ki szent harcunkat harcolja az orosz sikságon“. Küldjünk feléjük innen is néhány babérlevelet, hadd tüzzék a cserfaág mellé, mely katonasapkjukat disziti. Lelkés követek ők a magyar zsidóság és az egyetemes zsidóság között, amelynek kapcsolata nem mától és nem tegnapról való . . .

*

A héber költészet ép oly szervesen fejlődött mint minden más nemzeti irodalom. A magyarországi héber költőket sem lehet egészen izoláltan, a többi országok héber költészetétől teljesen függetlenül vizsgálni és boncolgatni. Legfőlebb az állapítható meg, hogy bizonyos etnografiai elszigeteltség folytán sohasem követték szorosan ezt vagy azt a költői iskolát, hanem legtöbbszörre néhány évtizeddel elkésve utána kullogtak, mint a magyar irodalom a nyugati után.

A spanyol-arab héber költészet, amelynek ágai Itáliába, a Provenceba és Törökországba is be-
nyultak, nem bocsátott gyökeret magyar földbe,
ahová a spanyol zsidók csak igen gyéren szivá-
rogtak be és így a spanyol zsidó kultúra szelleme
sem talált itt talajra. Az első magyarországi hé-
ber költő 1686-ban bukkan fel. Schulhof Izsák
budai rabbi két versben írja le a Buda visszafog-
lalása alkalmából kitört zsidóüldözéseket. Ugyan-
erről ír jidis nyelvű elégiát „egy névtelen budai
zsidó fogoly.“ És ugyancsak a budai zsidók szen-
vedése avatta költővé József ben Sámuel, „Buda
száműzöttjét“ is. Ez marad a héber múzsa termése
egy egész évszázadra. De mikor a 18. század vé-
gén Mózes Chájim Luzattoval megindult a héber
költészet harmadik nagy virágkorszaka, a tiszta
bibliai stílus reneszánsza, és Németországból
ugyanekkor világgá indul Mendelssohnnal a zsidó
„felvilágosodás“ szelleme, — Magyarországon is új
szellők kezdenek járni és nemcsak Kazinczy, ha-
nem a magyar ghettó is fölkelkesedik a német
klasszicismuson. A jesivákban, a nagy talmudfő-
liánsok fedezéke alatt Herdert és Lessinget, Goe-
thet és Schillert kezdik olvasni és a vallás egyed-
uralmáért aggodalmaskodó jámborok kénytelenek
voltak szigorú anatómát hirdetni a romboló „új
idők“ forradalma ellen.

Luzzattó, Herder, Schiller, Mendelssohn lelke-
nek nyomait érezzük az első jelentékeny magyar-
országi héber költőnek, a tragikus sorsú és erős

egyéniségü Lewisohn Salamonnak művein. Moóron született 1789-ben, a prágai jesiván nevelkedett, később a bécsi Schmidt-féle híres héber nyomda korrektora lett, de a szellemi megerőltetés, folytonos nehéz anyagi küzdelmek és ifju szerelmében való csalódása korán buskomorságba, majd örületbe kergették. Elborult lélekkel halt meg 33 éves korában, 1821-ben, Moórott, melynek zsidó temetőjében elhagyottan áll az ifju tudóst és költőt dicsőítő siremléke. Lewisohn uttörő volt a héber költészet elméletében és gyakorlatában egyaránt. Mély költői lelkével elmerült a Biblia poézisének szépségeibe és olyan gyöngyöket hozott felszínre, amilyeneket Herder még alig sejtethetett. Herder a népek ösköltészetének buvárlása alatt eljutott a zsidó nép költészetéhez is és megírta a „Geist der hebräischen Poesie“ című művét sok szeretettel és megértéssel. De Herdernek a Biblia nem volt több mint Homér vagy Oszsián. Lewisohn „Melicath Jesurun“ (Izrael költésze, Wien, 1816) című esztétikai művében áhitatos megilletődéssel közeledik a Bibliához, hogy ősi költészetének mélységeit feltárja testvérei előtt.

„A szent könyvek — írja Lewisohn előszavában —, a szent könyvek, amelyek reánk maradtak örökségül a nagy prófétáktól, akik hajdan népünkre árasztották szellemüket a szent földön, magukba foglalnak a parancsolatokon és történeteken kívül különböző költői termékeket is:

vigasztaló látomásokat, miket a Legfelsőbb kiválasztottjai láttak távoli korokról, minden idők végéről; Isten dicsőségét zengő verseket, miken az ember lelke szent borzalommal ujjong és a halandó szíve elolvad gyönyörűségek remegésétől; harmatként csillogó, oktató beszédeket, melyek a lélekbe a jog és igazság magvait hintik és a szeretet plántáit ültetik belé; — mindez körülfogalva a költészet magasztos szépségével, felülmulhatatlan fenséges poézissel, úgy hogy a népek is hirdették és nem tagadták, hogy az ő költőik tollának legszebb termékei sem hasonlíthatók hozzájuk. Mert ki vetekedhetne a földön Isten kedveltjeivel, akiknek ajakán az Ur szelíme szólt és a Mindenható lelke édesítette meg szájuk szavait?“

Ennek az isteni költészetnek tökéletes megértésére írta Lewisohn az ő könyvét. „Mert hogyan juthatnának fel a gyönyörűség csarnokába, mely bércek tetején épült, ha nem ismerik a magas ösvényeket, melyek fel a csúcsokra vezetik az Éden keresőit?“

Lewisohnnak a költészet nem játék a szép szavakkal és szellemes hasonlatokkal, hanem valami szent liget, magas hegycsúcsokon, hol isteni csipkebokrok lángolnak és hová csak levetett sarkukkal, megtisztult testtel és lélekkel léphet a halandó. — Nem gyártotta a verseket minden alkalomra, ahogyan egyes kortársai tették. Számra kevés, de értékre válogatott verseket hagyott

hátra, melyek a költő „mély érzésének, viharzó fantáziájának és nemes izlésének“ érett gyümölcsei.

Ezt a három kriteriumot keresi Lewisohn az igaz költőben. „Akinak ez a három nem adatott, — írja — hiába igyekszik nevet szerezni a költők kiválasztottjai közt. Mert hogyan adhatna megindító erőt szavainak, hogyan olthatná beléjük az érzés lobogó lángját, ha az ő szíve nincs megilletődve és az ő lelke nem lángol előbb? Származhat-e melegség a fagyból, csíholhat-e valaki jégből tűszikrákat? És ha bármilyen nagy a megindultság az ember szívében, ha fantáziájának ereje nem viharzik benne féktelenül, mint ahogyan zúg a szélvihar, mely hatalmas cédrusokat tép ki gyökerestül és hegyeket zuz szét és sziklákat dönt le erejével, nem fog tudni repülni gondolatainak szárnyaival túl a földön és lakóin. hogy majd felemelkedjék az egek magasáig, majd leszálljon poklok mélységéig, hogy kifeszítse mérőszinórját a végtelenbe, hogy mértéket szabjon a mérhetetlennek, hogy alkotásokat hívjon elő a kaotikus semmiből, hogy életet és lelket adjon az élettelennek, hogy lerombolja a természet szokott törvényeit és szövetséget kössön minden csodálatossal és bámulatbaejtővel, amint azt az igazi poézis különböző fajaiban látjuk. És midőn a fantázia vihara a költő bensejében lecsillapodik és nyugalom és igazság tér vissza a szívébe, miután a fenséges igék elvonultak az ajkán, ha nem kez-

dené csiszolni a művét nemes izléssel és megtisztítani józan ésszel a képtelenségektől, mik képzeletének tévelygése közben szavainak igaz gyöngyei közé keveredtek, mintahogyan belekeveredük a salak az aranyporba az őshegyek méhében, — akkor művei inkább fárasztának, mint gyönyörködtetnének és minden értelmes lélek elfordulna tőlük. Azért egyesül ez a három tulajdonság minden igaz költőben; ez a szent olaj, amellyel Isten felkeni a kiválasztott költőt anyaméhtől kezdve, hogy föléje helyezze kora minden fiainak. Boldog ő, mert emléke fennmarad az idők végéig és midőn nemzedékek ezrei a porba térnek vissza, az ő neve szent marad a nemzetek között!”

Ilyen rajongással ír Lewisohn a költészetről. Neki szenteli egyik legszebb versét, a „*Hamlicah medabereth*“ (A költészet szól) című himnuszát, mintegy könyve dedikációjául.

Az akkor nemrég elhunyt Schiller, aki gondolati költészetével az összes német költők közül a legmélyebb hatást gyakorolta a gondolatok elmélyítésével edzett ghettóra, divatba hozta az ilyen témákat: „*Die Macht des Gesanges*“ stb. Lewisohn csak saját énjéből meritette a mondani valóit, melyek úgy ömlenek lelke forrásából, mint egy zengő zuhatag. A teremtésnek homérosi derűjű leírása után, a Muzsa elmondja küldetését:

„Engem pedig“ — szól a költészet:

Engem pedig,
Szépség leányát,
Hivott a magasság Ura,
S fülemben zengette szavát
Seregek Istene:
„Minden gyönyört a földnek adtam,
Mint angyal jár ott lent az ember,
Szállj le te is a földre hozzá,
Légy ember fiának játszótársa,
Uralkodj szelleme fölött;
Uralkodóvá tettem őt
A földnek minden teremtményén
S őrajta te uralkodol“.

Azóta én uralkodom
A halandókon, Hatalmamnak
Határa nincs a nap alatt.
Én keltem zsongó vágyaknak raját
Az emberek szívében,
S lelküknek háborgását
Lecsendesítem.
A hóhegyeken, észak sarkain,
Vad viharok közt zugnak dalaim,
S az égő homokon,
Dél sivatagján,
Miként a napnak lángai
Ömölnek énekim.
Repülök keletre a reggel elé,
Hárfám hangjával ébresztem a hajnalt,
Szállok nyugatra sötét hegyek közé,
S dalom szavával hívom
A homályból a csillagot,
Az éj szemét.
A mélységek fölött bolyongok,

Hajók lakói közt,
 Kik viharoknak szárnyaín
 Száguldnak tengerekről tengerekre.
 A sivatag vándorait
 Kisérem hosszú utjukon
 A borzalmaknak országában;
 Zsibongó városoknak kapuin
 Peregnek gyöngyeim.
 A sziklák között,
 A bérces hegyeken,
 Beszédek adok magányt keresőknek;
 A sűrű erdő árnyékában,
 Enyhét adó ligetnek mélyén
 Keresnek kedvelőim . . . .

Így ömlik, hullámszik a poézis sodra Lewi-
 sohn ajkairól. De versei mellett, melyekkel új
 formát vitt bele a héber költészetbe, meg 'kell
 emlékezni költői prózájáról is, amely a bibliai
 mondatok szokott parafrázisait kerülve, biblikus
 tisztsággal és emelkedettséggel juttatja kifeje-
 zésre a dus gondolatok lendületét. Palesztináról
 írt műve „Mechkeré erc” (Wien 1818) tele van
 izzó szeretettel a szentföld iránt. Aminthogy né-
 pének multja és kultúrája hevitette németül meg-
 írt zsidó történeti munkájában is („Vorlesungen
 über die neuere Geschichte der Juden“). Mégis
 üldözték és bántották és éppen testvérei, akiki-
 nek kincseket hozott távoli időkből, távoli ke-
 letről.

A kor izlésének jobban feleltek meg az alka-
 lom szülte apró rigmusos könyvek, amelyek vala-
 melyik elhunyt rabbit siratnak el hangos jajgatás-

sal, aposztrofálva „a kegyetlen halált, mely a Tórát sem respektálja“, majd meg egy-egy természeti vagy emberi csapást gyászolnak meg, vádolva „a Pusztítást, amely semmiféle irgalmat nem ismer,“ vagy a régi pajtanok mintájára a 613 parancsolatot szedik versbe, mint a pápát Openheim Sámuel tette (Lemberg 1814). Lewisohn művének megjelenése után egy fél századon át csak ilyen apró, jelentéktelen alkalmi verses füzetek jelentek meg Magyarországon, legtöbbször Budán, az Egyetem nyomdája betűivel. A köpcsényi Neumann Sámuel vagy tíz héber könyvet adott ki, az egyik „Jefte leányá“-ról szól (Bécs 1805), egyikben pedig „Siré muszár“ címen moralizáló verseit gyűjti össze. Ugyanekkor jelent meg a budai Kánicz Mózes rabbi verses könyve Jehuda Hanaszíróról, a misna fejedelmi szerzőjének életéről. Philipp Weil, akiről a német címlap mint valami udvari ranggal dicsekedve elmondja, hogy „Privatlehrer beyrn Herrn Isak Rosenthal“, (a híres Rosenthal-mecenáscsaládnak egyik sarja*), héber és német poémában siratja el Wahrmann Israel pesti rabbit (1826) és füzetén büszkén hirdeti „Gedruckt mit königl. Ung. Universitäts-Schriften“, Ábrahám Friedel Bittséből hasonló gyászfüzetet szentel R. Koppel Charif verbói rabbinak (1836). Dávid Goldstein a híres Mózes Szófer pozsonyi rabbi emlékét örökíti meg egy

*) L. Grünwald Lipót: „Toldoth Mispachath Rosenthal“.

valóságos kis drámában (1839), melyben három szép nővér fekete gyászruhában: a Tóra, az Istenfélelem és a Jóság egymással versenyezve siratják a nagy halottat.

A hires talmudtudós, akinek responzumai az egész halachikus világot irányították Pozsonyból, az áhitatos nyugalomnak szentelt perceiben vallásos verseket is pengetett, amelyeket kézírataiból összegyűjtve, egyik tanítványa kiadott „Sirat Móse“ (Mózes dalai) címen, 1857-ben (Druck der vorm. Franz Edl. v. Schmidtschen Buchdruckerei, Pressburg). De ezek a versek inkább bibliai mondatok mozaikszerű összerakása, költői lendület nélkül.

És érdekes, hogy a pozsonyi Szófer Mózes kortársa és ellenlábasa, az aradi rabbi, Chorin Aron, akit „eretnekség“ és hitetlenség miatt anynyira meghurcoltak, a legbensőségesebb és legáhitatosabb vallásos verseket írta. Egy kis imarendet adott ki 1818-ban (Szeder leerev ros chódes Ador), melyben poétikus, megindító héber verseimákat találunk:

Óh napjaim, hogy röpültök, mint árnyak,
Hogy rohantok, utána rut halálnak,
Óh jaj, hogy múltó semmiség az élet!
Tüzelve kába, tűnő hiúságra, —
Óh, jaj, futottam balgaság nyomába
S megöltem dörén annyi drága évet.
Óh ébredj lelkem, meddig szunnyadsz lélek,
Óh jaj, hogy füstként illannak az évek.

Napok és évek, mind hiába teltek . . .
 Mit késlekedsz még? Vágyad mire várhat?
 Óh siess, vedd le szennyes, rút ruhádat,
 Kiöntött vízként futnak szét a percek.

És az aradi zsidó temetőben a rabbi szobra
 alatt is saját megható héber verse olvasható:

A tengerből, mely tajtékozott felém,
 E csendes, békés partra értem én.

Az Ur kegyelme vezérelte léptem
 S im térdre hullok Trónusa előtt,
 Dicsők gyűlésén dicsőitem őt, —
 A várva-várt napot ime elértem.

Óh testem, itt pihenhetsz,
 Nyugodj a mélybe' lenni!
 Én szárnyam emelem
 S röpködök Istenemhez!

Forrásomhoz, hol tündököl az ég,
 Mig eljövend az Ur ígérte vég,
 Te álmodból felébredsz akkoron
 És képed én majd ujra láthatom.

Együtt pihenve ölel örök béke
 És Isten lészen üdvünk menedéke.

Ezenkívül aztán alig akad ebből az időből
 feljegyezni való. A. H. Kohn tanító héber verses
 füzetet ad ki az óbudai árvizről 1838-ban a Tal-
 mud-tóra szegény növendékei javára, (Ofen, Uni-
 versitáts Buchdruckerei) Vörösmarty Árvizi ha-
 jósát aligha olvasta A. H. Kohn. Stern Mór verses

hála-füzetet ad ki a pesti előljáróság és különösen dr. Jakobovics Fülöp kórházi igazgató tiszteletére, aki őt a zsidó kórházban ingyen gyógyította és súlyos betegségből megmentette az életnek. (Ge-druckft bei Josef Beimel, Pest, 1839). Ilyenek és hasonló héber füzetek jelennek meg évtizedeken át. Legfőlebb Baruch Schönfeld kivétel, aki 1841-ben kiadott Budán egy héber versgyűjteményt „Anaf éc aboth“ címen. Ebben is kevés az eredetiség és gyér a poézis. De még ilyen poémák is ritkán termettek.

A héber költészet hanyatlásának kora ez Európaszerte. A Mendelssohni iskola tanítványai rég áttértek a német irodalomhoz, sőt legtöbbnyire a német keresztény vallásra is, — a „Measzef“, a héber irodalom gyűjtő fóruma, másodszor is megszűnt. Vallási reformmozgalmak foglalkoztatták mindenfelé a zsidóságot, amely szét szeretne volna rombolni a ghettó minden maradványát. És a vallási reformokat vallási harcok követték, amelyek felemésztették az energiákat, megőrölték az erőket.

De alighogy megindul valahol egy kis héber irodalmi mozgalom, nálunk is akadnak lelkesedői és segítő munkásai. Sőt, mintha egy héber irodalmi renaissance szelét éreznők a korban. És nálunk is akad egy Sámuel Dávid Luzzattóra emlékeztető egyéniség, Dukesz Lipót, (szül. Pozsonyban 1812-ben), aki mint olasz elődje, a régi héber költészet kincsei után kutatott Oxfordban és egyéb könyv-

tárak kéziratái közt, kiadta Gabirol és Mózes Ibn Ezra ismeretlen verseit (Hannover, 1860) a „Ginzé Oxford“ című középkori héber antológiát (London, 1850), az összes akkori tudományos folyóiratokban és számos önálló munkában ismertette a zsidó irodalomnak értékeit és maga is írt héber verseket. — Pesten és Budán egy egész héber költői kör működött, köztük Nordau Miksa atyja, Südfeld Gábor, aki egy önálló héber verseskötetet adott ki „Achuzath Meréim“ (Baráti társaság) címmel (Prag 1827), Stark Lipót, akinek ifjkorában „Rózsacsokor“ (Agudath Sosanim Prag 1821) címmel jelent meg verseskönyve, Rosenthal Emánuel, a „Rózsavölgy“ (Emek sosanim, Buda 1839) és „Ifjusági palánta“ (Cemach neurim Bécs 1848) című verseskötetek szerzője. Mikor 1844-ben a rövid fennállás után megszűnt „Bikkuré Haitim“ (Idők zsengéi) folyóiratot a pozsonyi Mendel Stern újra föleleveníti, majd nemsokára „Kochbé Jicchok“ (Izsák csillagai) címen folytatja Bécsben, szinte minden számban hoz egy-egy eredeti verset vagy fordítást magyarországi héber poétáktól. Maga Mendel Beri Stern (szül. Pozsonyban 1811), kiadott 1839-ben egy nagy eposzt Elijáhu prófétáról (Tifereth Hatisbi) Wesel „Siré-Tiferet“-jének a hatása alatt; egy évvel később terjedelmes elégiában siratja el nagy mesterét Rabbi Mózes Szófert és végül héber grammatikája és sok egyéb munkája mellett héberre fordítja több német költő (Frankl) verseit. Folyóiratának

a „Kochbé Jicchok“ címet atyja nevére adta, akitől szintén közölt számos héber verset.

Általában sok a rímfaragó. Minden rabbi, iskolagazgató, tanító és hitközségi jegyző verseket ír. Az ötven-hatvan magyarországi munkatárs közül a legtöbb poémákkal lép fel vagy legalább is fordít. Schiller-Szinessy eperjesi rabbi, később cambridgei egyetemi tanár többek között héberre fordítja a Szózatot; mellette Adler L. eperjesi jegyző és Friedländer Ábrahám eperjesi tanító. Nagykanizsáról is hárman verselnek, Fassel a híres főrabbi, Levy József a tanító, és Pressburger J. a jegyző. Friedmann Simon galántai rabbi mellett ott van Heilpern Mihály, Kossuth Lajosnak tizenkét nyelven beszélő zsidó titkára, aki Vörösmartyból fordít héberre. Ott van a hunfalvai Löw J. H., a homonnai dr. Ungár Jakab, aki később mint égeri rabbi „Higájon bekinór“ című verseskönyvet adott ki, Löw Jakab, a sátoraljaújhelyi izr. mintaiskola igazgatója, a Zemplénbuttykából Chicágóba került Schmerl Herz, a londoni chief rabbi atyja, az „Avné Soham“ poétája, ott van a vágujhelyi Weise rabbi és helyettese Tauber Iszerl, a regei Winkler Juda, a Bét Jehuda (Bécs 1856) szerzője, a rohonci híres tudós Stern Selomo Zelman, a pozsonyi Fischer Jakab, aki később „Hajehudi“ (A zsidó) címmel rövid életű héber folyóiratot adott ki (1866—1867). De találunk érdekebb neveket is: Horn Ede, a későbbi államtitkár,

aki gyönyörűen ír héberül, Goldziher Ignác, aki a perzsa Szaadi verseiből fordít pompásan héberre és Bacher Vilmos, aki Schillert fordít, de eredeti verset is ír atyjához, Bacher Simonhoz, a folyóirat legünnepeltebb költőjéhez, aki néhány évtizeden át a magyar és zsidó események hű lantosa és krónikása volt.

Bacher Simon (Liptószentmiklóson született 1823-ban), élete folyása olyan, amint azt a korabeli legtöbb héber költőnél látjuk: chéder, talmudiskola, mindenféle jesiva, küzdelem a léttel, harc a fanatizmussal, rajongás a héber nyelvért, a zsidó kultúráért, a tudományért, a felvilágosodásért, belső és külső vívódások és viharzások, és versek, versek, versek a külső és belső élet minden apró-cseprő eseményéről. Hogy Bacher Simon épen Nikolsburgban, Prágában, Kismartonban és Bonyhádon küzdött meg a talmud és az élet nehézségeivel, valóban jelentéktelen körülmény. A német műveltség behatolt itt is, ott is a jesiva-növendékek nyitott fejeibe. Bacher véletlenül Bonyhádon fordítja le Schiller „Glocke“-ját és fordításához nagy verses bevezetést ír, melyben a héber nyelv elhanyagolását ostorozza s az ifjúságot a héber költészet művelésére „harangozza fel”; de azért hazatérve a bonyhádi jesivából, ő sem tehetett egyebet, minthogy elment kereskedőnek és legfőlebb szabad idejében megalapítja a szentmiklósi „olvasóegyletet”. Üzleti tönk, hitközségi titkárság, tanítóskodás a további életálla-

mások, míg végre 1867-ben Budapestre kerül, és itt hal meg, mint hitközségi jegyző 1892-ben.

Bacher Simon héber költészetén már a magyar irodalom hagyta a legmélyebb nyomokat. Egy fél évszázadon át ő volt az összekötő kapocs a magyar és a héber költészet között. Fordított Petőfiből, Aranyból, Vörösmartyból, Eötvös Józseftől, Gyulai Páltól, Kölcseytől és Kisfaludytól. Egy egész kötetet adott ki tőlük „Zemirosz Haarec“ (Hazai dalok) címen 1866-ban. Amellett sokat fordított németből is. Átültette héber nyelvre Lessing „Bölcs Náthán“-ját, Ludwig August Frankl legszebb költeményeit, különösen gyönyörű Salamon-legendáit, majd Goethe, Rückert, Heine verseit és végül a perzsa Szaadi aforizmáit, melyeket fia Bacher Vilmos adott ki eredetiben és német fordításban. Egy fél évszázadon át alig volt jelentős eseménye a magyar zsidóságnak, amelyet Bacher egy-egy hosszabb-rövidebb versben meg nem örökitett volna. A kongresszus, a szeminárium megnyitása, a 48-as zsidó hősök sírkövének felavatása, a tisztaeszlári tragédia, a magyar és a külföldi zsidóság nagyjainak jubileuma vagy halála, de ép úgy Vörösmarty vagy Deák Ferencz halála, a koronázás és a ki-egyezés is egy-egy friss poémára hangolták Bacher Simon lantjának húrjait, amelyek természetesen nem mindig csengtek tisztán és gyönyörködtetőn. Túltermékenységeben nem volt válogatós sem a tárgyban, sem a kidolgozásban. Ahány héber lap

megindult, — Jeruzsálemben a „Chavaceleth“ (Liliom), Lykben a Hamaggid (Hirnök), — mind sűrűn hozták Bacher Simon verseit és fordításait, amelyek három nagy kötetet töltenek meg még Bacher Vilmos „válogatott“ kiadásában is.

Bacher Simon mindenesetre felülemelkedett az alkalmi poétákon. Egyes gondolati verseiben, mint a „Hagórén“-ben (A szerü) Schilleri lendület ér el, de még aktuális strófái sem szárazok, A Szétválasztókhoz című versében, amelyet a pozsonyi rabbi halálára írt, felhasználja az alkalmat, hogy az egységes gyászból az orthodox és neológ zsidóság egységét bizonyítsa.

Oh mért mondjátok király a nép előtt:
„Ök elszakadtak, nem testvérek ökl!“
Oh, mért löveltek viszálynyilakat?
Nem egyesítnek örömek, bajok?
Csapás sújt rátok — szívünk is sajog,
Oh, mért mondjátok: „ág, mely elszakadt!“

Ti gyászoljátok szent vezéretek —
S nálunk is zokognak gyászénekek,
Egy könnykorsóba hullnak könnyeink.
Egy az örömünk, egy a bánatunk,
Egy szív, egy lélek, oh egy nép vagyunk!
S emelkedünk, ha béke fénye int.

Mélyebb lírai húrokat is pendít meg olykor-olykor. A „Csókok“ a hullámzó érzések egész skáláját üti meg. Végig vezet a csókok változatain, a gyermeki csókon, az anyai csókon, a testvéri csókon, a baráti csókon, de csak a huga búcsúcsókja rezzenti meg lelkében az igaz csókok

emlékét és ama végső csók előérzetét, amellyel a mulandó világtól fog búcsúzni.

Midőn ott a falomb alatt
Szép Debórám átölelt,
És a hold ezüstös ajka
Áldva, áldva ránk lehelt.

Csók, ha csendült, lángolt, égett,
Lobogott vad szenvedély,
Ajkam vágyva szívta ajkát,
S forrva futott vérbe vér,

Csók, ha csendült, lángolt, égett,
Csók emléke fojtogat,
Bolyongok és keresgélem,
A rég csókolt csókokat . . .

. . . S egykor, midőn napjaimnak
Majdan száma teljesül,
Agyam körül barátaim,
Szemük könnytől nedvesül.

Megdermed a vér szívemben,
Ajkam utolsót remeg,
Ajkával a Békeangyal
Felcsókolja lelkemet . . .

Bacherrel egy időben írja héber verseit Bergel József kaposvári orvos, aki egyébként a talmudi orvostudományról és a régi héberek antropológiájáról írt nagyszerű könyvet, bebizonyítva, hogy a Talmud bölcsei orvosi tudomány tekintetében magasan fölötte állottak a kor egyéb népeinek. Héber versei csak hetvenegy éves korában jelentek meg összegyűjtve Nagykanizsán (1873) Pirché Leson Éver (A héber nyelv virágai)

cimen. „Nach einem neuen Rhythmus“ hirdeti a címlapon a szerző, aki a héber versek német nyelvű bevezetésében elmondja, hogy ritmusának alapja a maszorétikus hangsúly, a „negina“. Az a szótag hosszú, amelyikre a „negina“ esik, a többi mind rövid. A hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok váltakozásai adják a jambust, trochaeust, dactylust stb. mint a nyugati versmértékben. Ezt az új ritmust, amely mindenesetre kevésbé erőltetett, mint az arab spanyol költőknek a sván alapuló metrumba, néhány új héber poéta is elfogadta és így Bergel a formában újat alkotott, amit kevésbé lehet róla elmondani a tartalomban. Csak itt-ott talál el egy-egy kedvesebb hangot, mint a „Péntek este“ meleg leírásában, melynek egy-egy részletén idillikus báj leng. A ház ura vidám szívvel ruhát vált:

Siet, megy az imaházba,
Imádkozik áhitattal,
Otthon borral, font kaláccsal
Ékesül a fehér asztal.

Halat, húst, sok finom étket
Készít elő felesége,
Boldogságban tündökölve
Köszönti őt hazatérve.

Melléje ül, édes szóval
Fűszerez meg minden ételt
S miről tudja, kedvenc falat,
Odalopja észrevétlen.

S midőn csillapul az éhség,
Felvidulva szíve, lelke,
Hálát zeng jó Istenének
Szombati dalt énekelve.

Piros bortól pezsg a vére,
Véget ér a lakomája,
Ledől puha kerevetre
Ki boldogabb mostan nála?

Felesége hozzásimul,
Édes lázban megremegnek,
Minden gyertyát halkan elfúj
Angyala a szerelemnek.

Különben Bergel nem is gondolt ezekkel a versekkel a halhatatlanságra. Humoros rezignációval írja:

Hiszem, hogy verseim majd,
Miket itten zengek,
Örzött kincsei maradnak
Örök végtelennek.
De az ember rest leszen,
S nem olvassa senkisem.

Négy évvel Bergel verskötete után jelent meg Pozsonyban (1877) egy alig husz esztendőös jesivánövendéknek, Cevi Moskovitschnek „Pirché Neurim“ című verseskötete. Az „Ifjuság Virágai“ között vannak színesek és illatosak is. A lembergi Jakob Cevi Sperling és a bécsi Mordechaj Weismann Chajesz nagy elragadtatással magasztalják a könyvet versben és prózában. De maga a költő kijelenti előszavában, hogy „a virágok,

amelyeket látsz bizony aprók és zsengek. Szivem a talaj, melyből kisarjadzottak és kinőttek. Sok közülök megittasodott a napnak sugaraiban, sokat pedig már születéskor elvert a nagy hideg, csak szerelmem tüze lehelt lelket beléjük és szemem könnye volt áldó esőjük. Azért borong rajtuk a bánat és szomorúság felhője és fölöttük leng a halálfélelem . . .“ Moskovitsch verseskönyvének első ciklusa, „Sáron lilioma“, cionidákból áll. Cion leánya búsan sétál a rózsahalmokon, a virág-ágak között és ajkából sóhaj tör fel, régi virágzására gondol, kedvese oldalán a myrrhahegyeken. A régi pijutköltőktől, Juda Halévin és Nadzsarán át Letterisig sokszor halljuk ezt a sóhajt, mégis ki mondhatná sablonnak, ha egy fiatal héber poéta szíve dalra ihletődik tőle? A búgó galamb, a Libanonból szálló madár panaszja bizonyára Bialik költészetében sem újabb téma, mint például az örök szerelem. De a poézisban annyi-szor épen a forma a lényeg. Az ifjú költő találkozik a Kármel tövében Sulamittal, a héber poézis örökifjú ősmuzsájával, és remegő térddel szerelmet vall a gyorsan eltűnő látomásnak . . . Egy egész szonett-sorozattal énekli meg Sulamitot, aki-nek örök hűséget esküszik. Cion és Sulamit az egyre visszatérő emlék és élmény:

Zúg a Jordán hullámsodra,
A hold a felhők közt szalad,
Ott ültünk egyszer vágyakozva,
A füzek alatt, füzek alatt.

Ott ébredt hajnalunk szerelme,
 Ott árasztott ránk sugarat,
 Ott ültünk vágyva, ölelkezve,
 A füzek alatt, füzek alatt.

Ott szökkent sudárba szerelmünk,
 Ott szürcsöltük a forró nyarat,
 Együtt daloltunk, énekeltünk
 A füzek alatt, füzek alatt.

Ott tündökölt szemed szafirja,
 Gyönyörök ege ránk szakadt,
 Reámborultál boldogan sirva,
 A füzek alatt, füzek alatt.

Most leroggyan itt fáradt térdem
 És csókolom a rögöt, sarat,
 Bús dalt zengek magányos éjben
 A füzek alatt, füzek alatt.

Bacher Simon a „Csókok“ skáláját dalolta meg egyik versében, Moskovitsch a „Könnyek“ fokozatán eljut az idegenben gyászoló Sulamit könnyéig és elmerül benne bánatában. Egyik víziójában (Nér hazikaron) látja az ablak mögött Jeruzsálem leányát fekete gyászban, amint mécset gyújt kedvese emlékére, Ab kilencedikének éjjelén; és a költő megvigasztalja:

Oltsd el a mécse, oh szegény leány,
 Él kedvesed, él, nem hal meg soha!
 Remélj, majd eljő üdvöd hajnalán,
 Él kedvesed, él, Sáron liljomal!

Egy másik versében Juda Halévi halálát énekli meg az ismert legenda szerint, amint a sirámokba merült nagy kastiliai költőt a szent fal előtt letapossa egy arra vágtató arab lovas. A Bábel vizein gyászoló zsidók, a sirjából feltámadó és számüzött gyermekeit megvigasztaló Ráchel, Jesurun-Izraelnek a hullámok közt hánykódó hajója: a további témái az első ciklusnak, amelynek állandó refrénje a Ción ujjászületésében vetett hit és remény. Az „Elégiák“ (Becháim) ciklusa, a Lantomhoz, Barátom sirja, Az élet álma, Az árva az anyja sirján, Az öngyilkos, Az öreg költő stb. a kor szentimentalizmusának gyümölcse. De akadnak benne tösgyökeres eredeti zsidó témák is, mint a „Temetői lakodalom“ balladára kinálkozó kis tragédiája, melynek változatait később Frug és más zsidó költőknél is találjuk. A pestis elhárítására régi babona szerint egy szegény párt adnak össze a község költségén, az esküvőt pedig a temetőben tartják. De a menyegző alatt a menyasszony és a vőlegény holtan összeesik.

Kisebbségi elbeszélő költemények, részben talimudi, részben modern eredetűek, idillek, rajzok és leírások Mózes Chájim Luzzatto szellemében (Arató ének, Fák újesztendeje, Falusi élet) fejezik be a husz éves Cevi Moskovitsch első verseskötetét, amelyet nem követett második. Az előszóban ő maga is sejteti a lehangoltságot, amelyet a héber „irodalmi siker“ belőle kiváltott. Ugyanaz a panasz ez, amelyet körülbelül ugyan-

ebben az időben Oroszországban Gordontól is hallunk: „Kinek irok?” A régieknek „minden dal eretnek” és a héber író még üldözéseknek is ki van téve. Az ifju költő mint kulturharcos sürgeti a vallás és irodalom szigorú elválasztását egymástól, mert e két szempont összekeverése akadályozta meg szerinte a középkori irodalom fejlődését mindenütt. Cevi Moskovitschnak ezután még csak egyes versei jelentek meg a Hamagid, Haibri, Halebanon, Hasachar, Hajehudi és egyéb héber folyóiratokban, amelyek ugyancsak a kor viszonyai folytán nem lehettek hosszúéletűek.

Le kell rónom ezen a helyen a kegyelet adóját, nagy mesterem, Bacher Vilmos iránt, aki néhány héttel halála előtt átadott nekem több kötet héber verses kéziratot az 1868-ban Szkacsányban (Nyitra m.) elhunyt Adler Józseftől, azzal a megjegyzéssel, hogy az ismeretlen magyar héber poéta nevét érdemes a teljes feledéstől megmenteni. Adler József valóban költői lélek volt. Több mint 30 éven át szkacsányi kis birtokát művelte, szabad idejét héber, német és filozófiai tanulmányoknak szentelte. Mikor egyszer házában tűzvész ütött ki, nem sietett megmenteni mást, csak a kézirateit. Ezek közt a kéziratok közt van egy kész dráma Salamon korából, melyben a bölcs király bebizonyítja híres pesszimiztikus itéletét, hogy minden asszony megbízhatatlan. De miközben a legfőbb hadvezérnek, Bena-

jának feleségét hűtlenségen kapják, idillikus szerelem szövődik Salamon fia, Talmon és a próféta szegény leánya, Jáel között. A verses dráma bővelkedik poétikus jelenetekben és főleg poétikus versszakokban. Salamon ítéletét az asszonyi hűtlenségről, tárgyául vette Adler egy hosszabb elbeszélő versének is, melyben a király az ellentmondó bölcs Hémánt meggyőzi arról, hogy a felesége mily szívesen tenné el láb alól. Az époszhoz Adler humoros bevezetést írt, melyben úgy tünteti fel művét, mintha több ezer éves, régi palesztinai kéziratból másolta volna le.

Mint héber költőkortársai általában, Adler is sokat fordított németből héberre, különösen Bürgertől, Lessingtől és Schillertől, de fordított héberből németre is és belekezdett Mózes Chajim Luzzatto egyik drámájának (Lajesarim tehilla) átültetésébe. Exegetikai munkák is vannak a kéziratok között, talán még jesivaéletének (Nikolsburg, Prága, Pozsony) terméke. Versek, elmélkedések, epigrammák váltakoznak az írások között, de legértékesebb mindenestre a „Simmus leson Ivrit” című mű, melyben a héber grammatika szabályait dolgozza fel mély szimbólikus versekben. Más nyelvre átültetni ezeket a verseket lehetetlen, vagy legalább úgy lehetetlen, hogy a vers tartalma mellett, annak grammatikai értéke is kifejezésre jusson. Olvassuk el például magyar fordításban a következő versrészletet:

Dalosok karát, ezer ezreit,
 Nem fülemmel, lelkemmel hallom én,
 Daluk minden szívet tüzzel hevít,
 És zsong és zug a lelkek tengerén.

Hallgatnak némán, csendben, nesztelen,
 S daluk a Mindenséget tölti meg,
 Szívedbe csoda száll és rejtelem,
 Dalol a néma világrengeteg . . .

Istent zengik, a nagy Csodátevőt,
 Öt zengi millió földi s égi lant,
 Hódolva hódol Fensége előtt
 Ujjongva zendül fönt és alant.

S száll az ének a Mindenség fölött,
 S a csodás hangok egybe ömlenek
 S a dal oly édes s mindent egybe köt,
 S beléolvádnak nagyok, kicsinyek . . .

Ki sejtené, hogy ez az önmagában oly szép vers a neginóthra, a héber textus fölött levő hagyományos jelekre vonatkozik, amelyek a szavak összefüggését és a szöveg tradicionális dallamát jelzik?

Szóljunk-e a többi „kortársakról“ is, akik a feledés homályában alusszák örök álmukat? Löwentritt Baruchról, aki szintén magyar poétákat fordított héberre, vagy Kurländer Aron Cevi Hirs, kolozsvári tanítóról, aki „eredeti“ héber verseket és leveleket adott ki (Budán 1867). Vannak talán még néhányan, de kár megbolygatni a

nyugalmukat. Csak a homonnai, később varannói Rottenberg Abrahám Mordechai érdemes a megemlítésre, aki a „Maszó baerev, bajaár“ (Látomás este az erdőben) című elbeszélő költeményében egy áprilisi tréfának tragikus históriáját énekli meg (Buda 1864). Egy öreg parasztot a mulató földesurak tanyáról-tanyára küldenek egy kövekkel telerakott csomaggal. Már késő este van, mikor az egyik távoli tanyára érkezik, de a földesur mosolyogva kegyetlenül tovább küldi, az „igazi címzetthez“, a szomszéd birtokoshoz, akihez egy erdős hegyen keresztül vezet az út. Az öreg paraszt eltéved a sötétben, nehéz terhével egy mély árokba zuhan, ahol az erdei manóktól és gnómoktól körültáncolva kileheli fáradt lelkét. Az erdei jelenet drámai erővel van megérzékítve.

Bacher, Bergel és kortársaik még éltek, mikor Oroszországból kiindult a héber költészet regeneráló forradalma, amikor a régi héber humanistákat a harcias ifjúság lelkes gárdája váltotta fel. Bacher Simon még verssel üdvözölte a Hasachart, Szmolenszky új héber lapját, mely az új „Hajnal“ és az „Örök nép“ jelszavát tűzte zászlójára, de ő maga a régi gárda embere maradt, nem vett részt a fiatalok munkájában. Bacher halálának évében már Bialik és Csernichovszky verseit hozták a héber folyóiratok, amelyeknek száma az orosz zsidó nacionalizmus növekedésével egyre szaporodott. Ez az „új szellő“, amelyről Bialik dalol, csak a fiatalok lelkét foghatta meg. És ismét

vagy két évtized kellett hozzá, amíg az új héber költészet nálunk is éreztette hatását.

Patai József „Saasué Alumim“ (Ifjúság játéka) című verseskötete, amely 1902-ben jelent meg Budapesten, közelebb áll Bacher Simonhoz és a régi német meg olasz iskolához, mint a modern héber költészethez, amelynek nagyszerű felvirágzása Patai a fiatal diák előtt ekkor még teljesen ismeretlen volt.

Moskovitsch „Ifjúság virágai“ és Patai „Ifjúság játéka“ között majdnem három évtized telt el és ezalatt az idő alatt alig jelent meg héber verseskötet Magyarországon. Patai József (született Gyöngyöspatán 1882) a jesiván és a szemináriumban írt serdülő ifjúkori verseit gyűjtötte össze ebben az első könyvében, amelyet egy bevezető szonettal Bacher Vilmosnak dedikált. Találunk benne két kis bibliai eposzt: (Az aranyborju, A bünbak), Wesel nagy Mózes-eposzának stílusában, amely, sajnos, majdnem egy évszázadon át a héber elbeszélő költészet mintája lett mindenütt. Az „Aranyborju“ (Egel hazahab) a tragikum középpontjává azt a midrási legendát emeli, mely szerint a sivatag nemzedéke látta vízióban, amint tüzes angyalok viszik Mózes koporsóját a levegőben:

Fejénél fénylő két csillag lobog,
Köröskörül égő lángoszlopok.
S fölötte lebeg szérafoknak serge,

Kitárják védőn zengő szárnyukat,
 Vihar szeli utánuk az utat
 A végtelen menyből a Végtelenbe . . .

Azonkívül találunk Patai könyvében egy-két humoros és szatirikus verset a pesti diákéletből, (Sirath hanaalájim, Dal a cipőkről) néhány lírai emléket (Zichron Pest), amikor szülei kívánságára otthagyta egy év után a pesti szemináriumot és ismét jesivába ment Galgócra; néhány baráti poémát és hálálkodó költeményt, egy-két nagyobb emocióju kifakadást (Hatefila, Az ima), fordításokat Petőfi, Arany és Vörösmarty verseiből (Homér és Ossian, A lantos, Kis gyermek halálára stb.) és természetesen nem hiányozhat a kesergés a héber nyelvnek elhagyatottsága és lealá-zottsága miatt (Lechu na . . .) A régi panasz, amely a felvilágosodás korának állandó kísérője az olaszországi Luzzattonál, a németországi Letterisnél és az oroszországi Gordonnál egyaránt, elbúsulásra hangolja Patai lelkét is.

Nem tudod, Népem: nincs semmi más,
 Mi megmenti nevünk, ha elpusztul a hit.
 Midőn diadalt ül a tagadás,
 A nyelv csupán, szent nyelvünk egyesít...

Patai héber verseihez bevezető zsoltárt írt
 Bolgár-Braun Mózes, aki eleinte szintén egy elké-

sett masszefistának, vagy kerem-chemedistának lépett fel, de ő már csakhamar megtalálta a kapcsolatot az eleven héber költészet lüktetésével és nemsokára ott találjuk őt is az új idők dalnokai között. A héber lapok csillagos jegyzetekkel közlik költeményeit, melyeknek biblikus tisztasága magyarországi elődjére, Lewisohnra emlékeztet. Egy-egy ragyogó technikájú verse sorra járta a héber lapokat a legtávolabbi országokban. A „Bachacóth halajlah“ (Éjfélkor) című, finom hangulatu poémája, amelyben a Gólusz éjszakájában a költő fülébe csendül a Jeruzsálemért imádkozó öreg zsidó éjjeli imája, hét-hét után más-más lapban látott napvilágot. Majd a krakkói Hamicpeben olvashattuk, majd a jeruzsálemi Haceviben, majd meg egy varsói, meg egy odesszai héber lapban. A kép, Bolgárnál reményteljes, sejtelmes cióni látomással végződik és nem nehezedik reá az a sötét melanchólia, mely Bialik hasonló tárgyú költeményét nyomja. „Lemód beni lemod“ (Tanulj, fiam, tanulj) című refrénes verséből megismerhetjük a költő életének főbb állomásait, amelyek nagyon hasonlítanak a többiekéhez, a már annyira ismert sémához: a gyermekkori játékok helyett a nagy foliánsok, a szabad játszótér helyett a fojtó levegőjű chéder, aztán jön az ifju küzdelme a ghetto ellen és a szabadulás, rabbiképző, középiskola, egyetem, doktorátus, ügyvédi diploma és végül a csalódás, a világ szemfényvesztő hazug voltának fájdalmas megismerése.

Halálos ágyán vonaglott a teste,
 Lelkét már hívogatta föl az ég.
 Örömet, bánatát már rég feledte,
 Csak egyre gondol, egy aggasztja még,
 Felveti pilláit, reám tekint,
 Remegő keze arcomhoz simul,
 Haló hangjával lágyan, halkán int:
 Tanulj fiam, tanulj!

Nem szép meséket, nem tündérregéket
 Mesélt énnékem jámbor mesterem,
 Fárasztó, meddő vitakeveréket
 Gyömöszölt belém nagy keservesen.
 És fonnyadtam sok gyermekéven át,
 Mint ifju levél, mely mocsárba hull.
 De hallottam a haldokló szavát:
 Tanulj, fiam, tanulj.

Elszálltak rég a tiszta, ifju álmok,
 Elöttem áll az élet meztelen.
 Agyamba hideg, hasznos tudományok,
 De sorsom fájó, kínos gyötirelem,
 Kijózanodtam és most látok, látok...
 Minden itt gonosz hazugságba ful,
 S fülembé zug mint gunyos, rémes átok:
 Tanulj, fiam, tanulj!

De az élet még sem olyan vigasztalan. Van-
 nak ünnepnapok is, amikor az élet tele van uj-
 jongással, rajongással, vagy legalább megnyug-
 tató csendes rezignációval. Van szerelem, van si-
 ker és vannak pillanatok, amikor a költő érzi Iz-
 rael örökkévalóságát és elrejtí a lelkét ebbe a
 szent örökkévalóságba halkán és áhítatosan. Bol-

gár „Örök Izrael“ című hymnusa az orosz-héber költészet legszebb gyöngyeivel is vetekedik. Vagy hallgassuk csak meg, mit dalol a költő az ünnepi Sátorban:

Négy fal helyett négy tépett szürke gyékény,
 És száraz, zörgő galy a menyezet.
 Én Istenem, a szörnyű éj sötétjén
 Mi jaj sikolt át, mi sóhaj rezeg?
 Hűs szél fú be a hasadékokon,
 A gyertyák lángja ijedezve rebben,
 A szívekbe halk félelem oson, —
 Mi lesz velünk a sötétben, hidegben?

Oh ingó kunyhó, roskadozó sátor,
 Védhet-e vészben réses fedeled?
 Im lelkünk reszket szellő fuvalmától,
 Hogy bizzunk majd, ha jön a fergeteg?
 Szökik a gyenge, menekül a gyáva,
 Kís oltalmad elhagyják hűtelen,
 S hány a hitvány, ki falad aláéssa . . .
 Oh kevesen maradtunk, kevesen.

Ne féljete! . . . Oh nézzetek az égre,
 A zsongó gallyak rései mögül:
 A mennybolt ablakain, ragyogva, égve,
 Angyalszemek sugára tündököl.
 Szálak szövődnek minden pillantásból
 S körülövez mint égi irgalom,
 S lészen körülünk, fénylő sugársátor,
 Védő sátor, mint hajdan, egykoron.

És jött a világháboru és a héber poétákat a költészet ünnepi sátrából a véres tábori sátrak alá

hivta. A legtöbb költőnek nem volt szava ezekhez a borzalmakhoz és ha volt, fogcsikorgatással magába fojtotta. Bolgár is elhallgatott. Csak itt-ott küldött a frontról egy-egy eredeti magyar tárcát a napilapokba (Pesti Hirlap, Budapesti Hirlap, Az Ujság). Mert Bolgár a héber és a magyar szépprózának egyaránt mestere. „A Gólusz mesei” című könyvében úgy tudta visszaadni a tal-mudi és midrási legendák poézisének minden sajátos ízét és zamatját, hogy azok hűségesen visszatükröztetik az ősi zsidó szellemet és mégis úgy olvashatók, mintha eredeti magyar írások volnának. Bolgár, a zsidó életből vett pompás rajzait és elbeszéléseit is héberül és magyarul írta meg. Héber verset csak egyet küldött haza a háború alatt az északi harctérről. Unum sed leonem. Az őrségen elaludt poétának gyönyörű víziója ez.

Kopár fák közt télen, sem alva, sem ébren
 Havas fagytól fázva, uttól elcsigázva
 Tizenketten álltunk őrségen egy éjjel.
 Elül erdő mélyén, hegylánc meredélyén
 Ágyu, szurony ezre felénk meredezve,
 Ellenséges tábor hevert szanaszéjjel.

„Hej, lesbe, vitézek! Arnyak-e, lidércek,
 Imbolyognak csendben fent a rengetegben?
 Rajvonal kigyózik tán ott közelegve!”
 A légben rakéta villán meg vakítva,
 Mint csóvás nagy fáklya, világít a fákra: —
 Néma a csatátér, mozdulatlan csendjel!

Mégis hallga, hallgal A száraz avarba
Csodás neszü léptek libbennek és lépnek...
Boszorkány-táncait tán Lilith járja itt?

„Hajlékok romjain, hulláknak ormain
Gözök fertőjében, dalok felhőjében
Lejtem vad táncaim őrző ritmusát!
S elbódul mind tőle lántok pengetője
Győzelmi énekem zengik ők mind nekem,
S te a te hárfádat fűzfára aggatád?“

— — — — —

Dr. Bolgár életével párhuzamosan halad jó darabig a másik kimagasló magyar-héber poétának, Kova-Feuersteinnek pályája is. Az egyik Beregben, a másik Ugocsában járja a chédert és ez is, az is hosszú kóborlások után különböző jesivákban, felkerül a fővárosba, a szemináriumba, amelyben egyik sem marad sokáig. Feuerstein héber lapot is indít Budapesten „Hajehudi“ (A zsidó) címen, de néhány szám megjelenése után a folyóirat megszűnik és Feuerstein is az orosz- és lengyelországi héber lapokba írja verseit.

„Kova-Feuerstein Ady formáit viszi bele a héber irodalomba, amelyet új formákkal, új hangokkal is gazdagít.“ Ezt az egy mondatot írtam Feuersteinről Anthológiám bevezetésében. De azóta megjelent Feuerstein héber verseskötete (1912), mely részben véleményem revideálására készített.

Az „Ady-formákat“ bizonyára még sokan fogják Feuersteinnek a szemére vetni. Mert

ez az, ami az Ady-ismerőnek legelőször feltűnik. De a dolgok mélyére nézve, itt tulajdonképpen csak azokról a ma már általános európai formákról van szó, amelyeket nálunk vélelően Ady harcolt bele a magyar költészetbe. Ezek az általános európai formák voltaképpen nem is újak, csirájuk benne rejtőzik minden ősköltészetben és talán legfeltűnőbbben a bibliában, amint azt Feuerstein maga is kimutatta a *Múlt és Jövő-ben* „Ady és a Biblia” című tanulmányában (1912. I., II.). Feuersteint Ady csak visszavezette a bibliához, az ősköltészetnek ama forrásához, amelyből ujabban éppen a héber költők merítettek a legkevesebbet. Wilde, Rilke, Verlaine sokkal többet köszönhetnek a bibliának, mint például Csernichovsky vagy Seneour. Az egy Bialik merített a bibliából, de ő is csak inspirációt, páthoszt és prófétai lendületet. Feuerstein felfedezte az ő költészete számára a biblia formagazdagságát és pedig a szó legmodernebb vagy ha úgy tetszik, legzsidóbb értelmében, amikor a formában már több a lényeg mint a különőség, több a tartalom, mint a tartó.

De Feuerstein nem állt meg a bibliánál. Belevonta költészetébe a talmudi és a midrási és igen szerencsésen a liturgiai formákat is. Manuelltól Gordonig sokan igyekeztek a talmudi szókincset és itt-ott humorosan egy-egy talmudi szólamot felhasználni. De a tiszta talmudi nyelv mint költői forma Feuersteinnél jelentkezik először. Talmudi és liturgiai szavakat, kifejezéseket, itt-ott egész

sorokat találunk, melyek mintegy új, esztétikai értéket, új valet kapnak.

Feuerstein költői nyelvújító. És ez az, ami első sorban biztosít neki előkelő helyet a modern héber irodalomban. Azonban nemcsak formailag, hanem tartalomban is hozott Feuerstein poézise újat.

És már maga ez a megállapítás a legnagyobb dicséret, amivel a mi magyar héber költőnknek adózhatunk. Egy olyan fejlett költészetben, mint amilyen ma a héber, itt, ahol a jelentéktelenebb poéták a modern európai irodalom minden dekadens és nem dekadens költői irányából bőven „merítették“, bizony a legnagyobb és legnehezebb feladat: új hangot megütni. Feuerstein új zsidó világfelfogást hozott, amely ment Bialik szentimentalizmusától, és Gordon vagy Csernichovszky vallásdacától egyaránt. Nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy Feuersteinra egyetlen új héber költő sem volt hatással. A modern európai költőn át jutott ő el a bibliához és a talmudi, midrási és liturgiai irodalomhoz, amely bő mondanivalójának kifejezésénél segítségére jött. Talán alkalmas lesz egy példa. Feuerstein versei között sok az úgynevezett „vallásellenes“ vers, ami felületes vizsgálás után esetleg Gordon vagy Csernichovszky irányverseire emlékeztet. De ha közelebbről nézzük a dolgot, meggyőződhetünk, hogy itt lényegbeli különbségek vannak. Gordon épp úgy, mint Csernichovszky (egyik epikával, a másik lírával) a gettóból kiszabadult zsidónak fanatiz-

mus-ellenes fanatizmusával a zsidóság lényege ellen vezet ostromot, a zsidó etikát, egyisten-hitet, prófétizmust és szentséget támadják magukra erőltetett hellénizmussal. Feuerstein bibliai magaslatoiról néz le a vallásnak tulságba vitt ceremóniáira; a zsidó góluszi elkeseredettségnek itt nyoma sincsen. Hiszen Feuerstein „az új hajnalok fényében” jár.

De nem azok a versek, amelyek akár pozitíve, akár negatíve bizonyos „irányt” mutatnak, teszik Feuerstein poézisét értékké. Kötetének második felében vannak versek, amelyekből a lélek legfinomabb zenéje szól; lágy és misztikus strófák és sorok, amilyenekből kevés van a héber irodalomban.

Olvassuk csak el ezt az egyik kis versét, amelyből oly határtalan benső zsidó-szeretet izzik felénk:

*Van lelkemnek is büszke lángolása,
Mely nem fult még idegen tömjénfüstbe,
És szent órákban lángra kap szívemben
Nagy lelketeknek porba fojtott üszke.*

*S szentek előtttem a vad, édes hangok,
Mik zsongnak avas fölviánsok mellül,
És szent előtttem áldott könnyforrástok,
Mitől a vérem friss erőre pezsdül.*

*S szentek előtttem a bomlott kusza fincsek,
Mik szívem tiszta álmait szövök,*

*S szentek előtttem a bus, halvány arcok,
Mik kísérnek örökkön-örökig.*

*S szent előtttem, ki lelkekben termett,
Isten, ki naggyá tesz határtalanul,
Kinek bemocskolt lelkemet kiöntöm,
Midőn bennem a pirkadát kigyul.*

Vagy olvassuk a koheleti hangulatu rezignációt, amelyet Feuerstein Bolgár Mózesnek ajánlott:

*Van ideje a néma hallgatásnak,
Bus igen-igent bólogatni másnak,
S van ideje a tétlenül ülésnek,
A szemhunyasnak, fogcsikorgatásnak.*

*Van ideje a haragtemetésnek,
A könnytelen szent akaratlanságnak,
Zajongó lelkünk hullámihoz szólni:
Átkos, ki kifőr, átkozott, ki lázad!*

*Van ideje sötétbe bámulásnak,
Hogyant, mértet nem kérdve, nem kutatva,
Van ideje szomoru pillantásnak
Jelenbe, multba és sötét uj utakba.*

*Van ideje a merev megállásnak,
A könny kiszárad, a lángok eláznak,
Se bánat, se remény, se dal, se átok,
Van ideje a néma hallgatásnak . . .*

Talán közelebb férközhetünk Feuerstein lírájához, ha tudjuk, hogy élete egészen bevonulásáig

állandó küzdelem volt a létért, gyakran csak a száraz kenyérért. Tanulmányait, pályáját abbahagyva az írásnak és írásai után szeretett volna élni. Dolgozott nemcsak héber, hanem magyar lapokba is, sőt maga próbálgatta héber verseit magyarra átültetni, de az erkölcsi sikerek nem nyújtottak elegendő anyagi támaszt is. A „Levél a kapitányhoz” című versében, melyet a harctérről küldött, a saját multját énekli meg Frajter Lengyel Móric sorsában:

Huszonkilenc évet éltem át civilben,
A nagy, füstös város bus fia vagyok,
Huszonkilenc évet, betegen és némán,
Kinek roncs a teste s álmai nagyok.
Huszonkilenc évig bolyongtam köhögve,
Mint kísérteties alvajáró holt,
Kapitány urnak alássan jelentem:
Minden kóbor kutya nálam szentebb volt.

Az utolsó verse, amelyet a frontról egy nagy ütközet előtt a Mult és Jövőnek küldött, a következő:

HALÁL-LAP.

Neve: véres, olvashatatlan,
Rangja: a búsak bús vezére;
Szülőhely: Siralomvölgykatlan.
Illetőség: ott, hol folyt a vére.

Ország: Napkelet országa,
Vallása: Tüzipádó Élet;
Ismertetőjel: ezrek álma,
Mit márványhomlokára vésett.

(Megjegyzés: pajtás, arra kérlek,
Egy árva lánynak sugd meg szépen:
A tulvilágra nem kísérnek,
Csak ő és barnaszemű népem).

A „Halál-lap“-ra nem volt szükség. Feuerstein fogságba esett és néhány hónap múlva életjelt adott magáról Oroszországból, ahol mint héber költő sok ismerősére és tisztelőjére akadt. És amint levelében írja, e tragikus időben Madách halhatatlan művének. Az ember tragédiájának héber fordításán dolgozik.

Bolgár és Feuerstein mellett vannak még néhányan, akik szintén rendes munkatársai a külföldi héber lapoknak. A jelenleg Budapesten élő Baum Elemér (született 1875-ben Lodomérban, Sáros megye). Amerikában megismerkedett Dolitzkyval, Gordon kedvelt tanítványával és Imberrel a „Hatikva“ szerzőjével és mindkettőjük hatása alá került. Verseit a newyorki Haleom (A nemzet) című lapba írta. A krakkói „Hamicpe“-ben jelent meg a Sira jeszóma (Árva dal) néhány megkapó strófájával:

Megmozdul szivemben olykor
Halkan egy-egy árva hur
S énekre sóvárog lelkem
És ajkamra dal tolul.

Fölszállok egy pillanatra
Fantáziám szárnyain
S a csillagos ég ösvényein
Járnak-kelek vágyaim.

Legtöbb a szerelmes verse. Olykor azonban megüti a világfájdalomnak azt a mély hangját, amely a fájdalom óráiban mindnyájunk szívébe markol:

Ki vezeti e sivár, bus világot?
Ki önti szellemét beléje?
Hogy pusztulása gyönyör néki
És fájdalom — öröme, kéje?

Oh, jaj, ki a kegyetlen zsarnok,
Ki elnyomja a gyöngé embert?
Ki szegények vérében fürdik,
És kicsufolja azt, kit megvert?

Démon-e, kinek sebek genyje
Üdítő harmat, édes, tiszta?
Kinek sirám a legszebb ének
S a sóhajt mint a vizet issza?

Az istenek játéka kinzás?
Vagy fölöttük is Ur a Végzet?
Félelmes, szörnyű gonosz szellem
Világot, Istent kinra készítet?

Végül külön fejezet fog járni nemsokára a legfiatalabb magyar héber poétának, Holder Józsefnek, aki ép most rendezi sajtó alá verseit és magyar költőkből (Ady, Szilágyi, Peterdi, Somlyó, Babits, Patai, Kosztolányi), készített műfordításait. Mint költő és tárcaíró már is jó nevet szerzett a külföldi héber és jidis sajtóban és néhány héber verse magyar fordításban is feltűnést keltett.

Holder József (született 1893-ban Nagybocskón), szintén azok közé tartozik, akik már ötéves korukban kezdenek megismerkedni „a Talmud titkai”-val, és gyermeki játékok helyett „a Tóra jármát hordják”. Az ő utja is, mint Bialik, Bolgár, Patai, Feuerstein és a többieké, chéderen és jesivákon keresztül vezet a világi kulturához. Az ő ifjusága is áttisztul azokon a lázongásokon és forrongásokon, amelyekkel a szűk korlátok közé szorított élet kiszabadulni és szélesebb mederbe futni törekszik. Ez az élet gyakran reakciót vált ki az ifju lelkekből és a reakció a zsidó hit ellen fordul, mint valami elnyomó zsarnoki hatalom ellen. Viszont bizonyos, hogy ez az élet örökre eljegyez a zsidó nép sorsával, multjával és jövőjével. Aki egy gyermekkoron és ifjuságon át magába szívta a zsidó melódiák melegét, annak lelke, különösen, ha poéta-lélek, soha sem ürülhet ki annyira a zsidóságból, hogy egy-egy reminiszcenciára, egy-egy régi ritmusra újra meg ne teljen zsidó érzésekkel, zsidó énekekkel. Holder lelke tele van zsidó melódiákkal akkor is, ha kedveséről dalol. Nem ír tendenciás verseket, nem harsog patétikus himnusokat, de minden dalában az Énekek Énekének lelke dalol.

Ezek a régi kertek,
Mik fényben úsztak egykor,
Most minden fájuk hárfa,
Min fájó bús ének szól.

S ime régi szerelmem,
 Hejh, itt ragyogott én rám,
 S most avar között hervad,
 S hallgat dalomra némán.

S olykor a száguldó szél
 Az avart felcibálja
 Régi szerelem ébred
 S bűg millió síró hárfa . . .

Egy-egy apró versében nagy érzések és nagy
 gondolatok fénye villan meg:

Fiam, ne félj, hogy beborult az ég
 S a vihar jajgat, sir keservesen,
 Sok ezer éve jajgat már így,
 Csak néked új ez, gyermekem.

Sok ezer éve jön, megy a vihar,
 És véres könnyet sir keservesen,
 S mindig kimossa a vér tengerében
 Az idők szennyét, gyermekem...

Héber verseivel szinte egyidejűleg kezdett
 irni jidis (zsargon) verseket is, amelyek a lemergi
 s amerikai lapokban jelentek meg. A jidis nyelv
 ven olyan fűlbemászó, szívbefészkelődő dalok
 lantosa lett, amelyeknek technikai tökéletességét
 egyetlen jidis költő sem multa felül.

Holder a héber költő is dalol „wie der Vogel
 singt“ és Csernichovszkyval és a felszabadulás
 többi héber költőivel együtt, ő is olyan időről ábrá-
 rándozik, amikor a héber költő „nem leszen mint
 a régiek, — hajlott test, halvány arc, bús szemek,

— homlokán nem vés redőt fájdalom — és nem
 sír hervadt virágon avaron, — nem szorongatja
 fülledt szoba gőze — s lelke nem reszket hűs al-
 konyra, őszre, — szívében nem zsong haldoklás
 dala — s nem rettentí Halálnak angyala; — hanem
 a zsidó poéta is az évezredes melancholiától meg-
 szabadulva, az életöröm költője, a gettó minden
 atavizmusának emlékeitől megtisztult teljes, sza-
 bad élet dalosa lesz:

Teste szilárd s arca ragyogni fog,
 Ina acél, szemei szafirok.

Feje fenség, ereje viruló —
 És szelleme tűz, lángoló kohó.

És lelke föld és ég fényébe olvad
 És minden lény néki életdalt dalolgat.

És az élet körüle ujjongó s tiszta
 S a lég sugarak mámorait issza.

S szívében áldás-forrás zeng, fakad,
 S belőle ömlik dus ének-patak.

És énekel s dalol szem, száj és lélek
 És dalol és ujjong: Élet! Élet! Élet!

